

O`ZBEKISTAN RESPUBLIKASI
JOQARI HA`M ORTA ARNAWLI BİLİM MİNİSTRĻİGİ

BERDAQ ATINDAG`I
QARAQALPAQ MA`MLEKETLİK UNİVERSİTETİ

Geografiya kafedrası

Ta`biyattanıw fakulteti geografiya ta`lim bag`darının` 4a-kurs studenti
Aymuratov Mambetnazar Paluanyazovichtin`

PİTKERİW QA`NİYGELİK JUMISI

TEMA: QARAO`ZEK RAYONINA EKONOMIKALIQ-GEOGRAFIYALIQ
SIPATLAMA

Jaqlawg`a jiberildi

« ____ » _____ 2017 j.

İlimiy basshı

_____ dots.N. Embergenov

Kafedra baslıg`ı:

dots. N.Embergenov

NO`KİS - 2017

MAZMUNI

KİRİSİW.....	3
I-BAP RAYONNIN` TA`BIYY SHA`RAYATI HA`M RESURSLARINA EKONOMİKALIQ-GEOGRAFIYALIQ SIPATLAMA	6
1.1 Rayonnin` geografiyalıq jaylasqan ornı ha`m shegaraları	6
1.2 Geologiyalıq du`zilisi ha`m relesi.....	8
1.3 Rayonnin` klimat sha`rayatı.....	9
1.4 Jer resursları ha`m topırag`ı.....	12
1.5 Suw resursları ha`m baslı irrigatsiyalıq tarmaqları.....	15
1.6 O`simligi ha`m haywanat du`nyası.....	18
II-BAP. QARAO`ZEK RAYON XALQI HA`M MIYNET RESURSLARINA SIPATLAMA.....	20
2.1 Rayon xalkının` o`siw dinamikasına sıpatlama.....	20
2.2 Rayonnin` jas ha`m jınıs quramı.....	23
2.3 Rayon xalqının` milliy quramı.....	24
2.4 Rayonnin` miynet resursları.....	25
2.5 Rayonnin` xızmet ko`rsetiw tarawlarının` rawajlanıwı.....	26
III-BAP QARAO`ZEK RAYONININ` SOTSIAL-EKONOMİKALIQ RAWAJLANIWINA SIPATLAMA.....	29
3.1 Sanaat tarawlarının` jaylasıwı ha`m rawajlanıwı.....	29
3.2 Awıl-xojalıg`ı tarawlarının` jaylasıwı xa`m rawajlanıwı.....	30
3.3 Rayonnin` jer fondı.....	31
3.4 Diyxanshılıq tarawlarının` jaylasıwı ha`m rawajlanıwı.....	33
3.5. Sharwashılıq tarmaqlarının` jaylasıwı ha`m rawajlanıwı.....	38
JUWMAQLAW.....	43
O`mir qa`wipsizligi.....	46
Paydalanılğ`an a`debiyatlar dizimi.....	50

KIRISIW

Temannı aktallıgı. G`a`rezsizlikke eriskennen keyin O`zbekstanda jan`a o`ndiris tarmaqlarınnı` jaylasıwı ha`m rawajlanıwı, a` sirese xızmet ko`rsetiw tarmaqlarınnı` rawajlanıwına u`lken itibar berilmekte. Bul boyınsha ha`r bir rayonnnı` sotsial-ekonomikalıq rawajlanıw o`zine ta`n orın iyeleydi. Bazar qatnasıqları sharayatında o`ndiris tarmaqların rawajlandırıw, mu`lkshiliktin` ma`mleketlik emes formalarına o`tiw, mu`lkti ma`mleket qaramag`ınan shıg`arıw, xojalıq ju`ritiwshi subektlerdin` nızamlı xızmetin sho`lkemlestiriwge ayırıqsha itibar qaratılıp atır.

Keyingi jillarda Hu`kimetimiz tarepinen Aral ten`izi ekologiyalıq krizisi ta`sirinde payda bolg`an qıyın ekologiyalıq jag`dayda aymaqta xalıq turmısınnı` unamlı ta`repke o`zgeriwi, sotsiallıq-ekonomikalıq ma`selelerdi sheshiwge itibar awdarılmaqda.

O`zbekstan Respublikası Prezidentinin` «2017-2021 yillarda O`zbekiston Respublikasını rivojlantirishning beshta ustuvor yo`nalishi bo`yicha Harakatlar strategisi» nın` u`shinshi bag`darı ekonomikanı rawajlandırıw ha`m liberallastırıwdın` tiykarg`ı bag`darları ha`m tortinshi bag`darı sotsiallıq tarawdı rawajlandırıwdın` tiykarg`ı bag`darlarında keltirilgen da`stu`rlerde elimizdi, sonday-aq Qaraqalpaqstan Respublikasın, sonday-aq shetki rayonlardı sotsial-ekonomikalıq jaqtan rawajlandırıw boyınsha orınlanıwı tiyisli ilajlar orın alg`an.¹

Sonlıqtan bul pitkeriw qaniygelik jumısında rayonnnı` qıyın ekologiyalıq sharayatında sotsial-ekonomikalıq rawajlanıwın boljaw, a` sirese sanaat tarmaqların rawajlandırıwdag`ı mashqalaları, awıl-xojalıg`ı o`nimlerin jetistiriwdegi qıyınshılıqlardın` kelip shıg`ıw sebepleri u`yreniledi.

Pitkeriw qa`niygelik jumısın usı sheshiliwi tiyis bolg`an mashqalalarga bag`ishlang`an. Respublikamızdın`, bazar qatnasıqlarına o`tiw da`wirinde xalıqtın`, a` sirese awıl-xojalıg`ının` turmıs sha`rayatın jaqsılaw u`lken ma`mleketlik a`hmiyetke iye bolıp, bul da`slep awıl- xojalıg`ı tarawları menen tig`ız baylanıslı. Sebebi respublikamız

---

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли Фармони.

ekonomikasının tiykarın awıl-xojalıg`ı o`ndirisi tutadı, xalıqtın tiykarıg`ı bo`limi awıllıq orınlarda jasaydı.

Awıl-xojalıg`ı xalıq xojalıg`ının rawajlanıwına tikkeley ta`sir etedi. Sonlaqtan da awıl xojalıg`ındag`ı reformalardıń tabıslı bolıwı xalıq xojalıg`ının barlıq tarawlarının tabıslı, rawajlanıwının tiykarı bolıp esaplanadı. Bul haqqında hu`rmetli Prezidentimiz İ.A.Karimov aytqanıday «Xalıqtın turmısın jaqsılawdı maqset etip qoyg`an ekenbiz ekonomikalıq reformanı en` da`slep awıl xojalıg`ı, awıl turmısı tarmag`ınan baslawımız za`ru`r»¹.

Awıl xojalıg`ında reformalardı ju`rgiziw menen bir qatarda awıllarda ju`da` ko`plegen mashqalalar toplanıp qaldı. Bularg`a egislik maydanlarının meliorativlik awqalının jamanlasıwı, materiallıq texnikalıq bazanın eskirgenligi, ekonomikalıq qıyınshılıqlar, jan`a ekonomikalıq qatnasıqlarg`a say jumıs alıp bara almawı ha`m tag`ı basqa faktorlar ta`sir etpekte. Bunday mashqalalar men u`yrenen Qarao`zek rayonu ushında xarakterli bolıp esaplanadı.

Jumıstın **obekti** sıpatında Qarao`zek rayonının xojalıq tarawları tanlang`an bolsa, onın **predmetinde** xojalıq tarawları: sanaat, awıl-xojalıg`ı ha`m transport tarawlarının rawajlanıw o`zgeshelikleri, onı rawajlandırıw ta`sir etiwshi faktorlardı u`yreniwden ibarat.

Pitkeriw qaniygelik jumısınnıń tiykarıg`ı **maqseti** ha`zirgi ekologiyalıq krizis sharayatında sotsial-ekonomikalık rawajlanıwdın ayırım ma`selelerin Qarao`zek rayonu mısasında u`yreniw. Bunın ushin biz o`z aldımızg`a bir neshe **wazıypalardı** qoydıq:

- rayonnın ta`biyiy sharayatların awıl-xojalıg`ı ko`z-qarasınan u`yreniw;
- sanaat ha`m awıl-xojalıg`ı o`ndirisine ta`sir etiwshi faktorlardı u`yreniw;
- sanaat ha`m awıl xojalıg`ı tarmaqlarının ha`zirgi jag`dayın u`yreniw;
- ekologiyalıq krizis sharayatında awıl-xojalıg`ın rawajlandırıwdın tiykarıg`ı bag`darların islep shıg`ıw;

---

¹Каримов И.А. Деҳқончилик тараққайёти фаравонлик манбаи. Т - 1994

- ta`biyyiy ortalıqtı jaqsılaw ha`m turaqlastırw, awıl-xojalıq o`ndirisin rawajlandırw boyınsha usınıslar beriw.

Pitkeriw qaniygelik jumıs quramı boyınsha kirisiw, u`sh bap, juwmaqlaw ha`m 33 atamadag`ı paydalanılğ`an a`debiyatlar diziminen ibarat bolıp, jumista 1 karta ha`m 14 keste bar.

I-BAP. RAYONNIN` TA`BIYIY SHARAYATI HA`M RESURSLARINA EKONOMIKALIQ-GEOGRAFIYA LIQ SIPATLAMA

I.1. Rayonnin` geografialiq jaylasqan ornı ha`m shegaraları

Ha`r bir aymaq ta`biyiy sha`rayatınin` qa`liplesiwinde geografialiq ornı u`lken rol oynaydı. Qaraqalpaqstan Respublikası arqadan qublag`a uzaq aralıqqa sozilg`anlıqtan, geografialiq ornı boyınsha arqa ha`m qubla zonag`a bo`lingen. Arqa ha`m qubla zonada jaylasqan rayonlardın` ta`biyiy sha`rayatlarında aytarlıqtay o`zgeshelikler bar, a`sirese agroklimatlıq sha`rayatları boyınsha ayrıqsha parq qıladı. Agroklimatlıq sha`rayatlardıń o`zgeshelikleri awıl-xojalıg`ı tarawlarınin` jaylasıwına tikkeley ta`sir etedi. Bunı biz Qarao`zek rayonu misalında ko`rip shıg`amız. Qarao`zek rayonu 26.09.1975 jılı du`zilip, geografialiq ornı jag`ınan respublikamızdın` arqa rayonlar zonasına kiredi.

Rayonnin` ulıwma jer maydanı 5891,0 kv km (yag`nıy 589107,0 ga) bolıp, barqulla o`zgerip otırg`an. Qarao`zek rayonu shegarasınin` ulıwma uzınlıg`ı 530,1 km bolıp, sonnan arqada Moynaq rayonu menen 52,3 km, arqa-shıg`ısta Taxtako`pir menen 181,7 km, shıg`ısta Beruniy menen 68,2 km, qublada Amudarya menen 87,4 km, qubla-batista No`kis rayonu menen 25,4 km, batista Kegeyli menen 44,2 km, Shımbay rayonu menen 65,1 km ha`m No`kis qalası menen 5,8 km shegarag`a iye (1-karta).

Rayonnin` geografialiq jaylasqan ornı salıstırma tu`rde aytarlıqtay qolaylı dep aytıwımızg`a boladı. Onın` No`kis-Taxtako`pir avtomobil jolınin` boyında jaylasıwı rayon ekonomikasında u`lken rol oynaydı. Rayon orayı Qarao`zek poselkası barlıq qon`ısı rayonlar menen asfaltlang`an avtomobil jolları menen tutasqan. Olar qon`ısilas rayonlarg`a shıg`ıw ushin ju`da` u`lken rol oynaydı. Arqada Qazaqda`rya 70 km, qublada No`kis 76 km, batista Shımbay 20 km.

Avtomobil transportı tarmag`ının` ju`zege keliwi ekonomikalıq jaqtan ju`da` u`lken jetiskenlik boldı. 1974-jılı No`kis-Shımbay temir jolınin` iske tu`siwi Qarao`zek rayon ekonomikasınin` alg`a ilgerilewine o`z ta`sirin tiygizdi. Son`ın-ala, onın` bir tarmag`ı

Shimbay qalasına deyin tartılıp alıp keliniwi Shimbay rayonı ushın g`ana emes, al pu`tkil arqa rayonlar ushın (A`miwda`ryanın` on` jag`alıg`ı) u`lken a`hmiyetke iye boldı. Temir jol kelmesten burın rayong`a keletug`ın ha`m alıp ketiletug`ın ju`kler: un, qurılıs materialları, neft o`nimleri, awıl-xojalıq o`nimleri, to`ginler ha`m basqada ju`kler No`kisten alıp kelinetug`ın bolg`an ha`m rayonnan basqa zatlar avtomobil transportı arqalı No`kis ha`m basqa ornlarg`a jiberiletug`ın bolg`an.

1-su`wret. Qarao`zek rayonının` geografiyalıq kartası

I.2. Geologiyalıq du`zilisi ha`m reliefi

Respublikamızdın` jer betinin` du`zilisi tiykarınan tegisliklerden ibarat ekenligi ma`lim. Sonlıqtan Qarao`zek rayonının` da jer beti tiykarınan tegisliklerden ibarat bolıp, geografiyalıq ornı jag`ınan Aral aldı deltasında jaylasqan. Biraq qubla bo`liminde Sultan Uayis tawı (onın` en` biyik tochkası Ashshitaw 473m) rayon aymag`ında jaylasqan (1-karta).

Aral aldı deltasında, a`sirese qumlu, sazlı ha`m sazlı qumlu tegislikler ken` tarqalg`an. Olardın` ko`pshiligi ha`zirgi waqıtta diyxansılıq penen ba`nt. Sonlıqtanda bunday tegisliklerdin` jer beti a`yyemgi ha`m ha`zirgi waqıttag`ı suwg`arıw tarmaqları menen tilkiengen. Olardan da basqa, bunday tegisliklerge da`ryanın` a`yyemgi ha`m ha`zirgi zaman tarmaqlarının` an`g`arları, qumlu to`beler ha`m ko`shpeli qumlar ta`n. Olar tiykarınan allyuvial qum sho`gindilerinin` ıdırap bir jerden ekinshi jerge samaldın` ushırıp alıp ketiwi na`tiyjesinde payda bolg`an. Bunday qumlu to`belerdi rayonnın` ayırım jerlerinde ushıratıw mu`mkin.

Jer beti du`zilisinin` tegisliklerden ibarat bolıwı awıl-xojalıg`ı ushın, a`sirese jerlerdi o`zlestiriwde, suwg`armalı diyxansılıqtı rawajlandırıwda, suwg`arıw tarmaqların iske qosıwda transport tarmaqların ha`m qurılıslardı salıwda ekonomikalıq jaqtan paydalı keledi. Sebebi jer beti tegis bolıp kelgen rayonlarda jerlerdi o`zlestiriw, tawlı rayonlarg`a salıstırg`anda eki ha`m onnan da ko`p ese arzag`a tu`sedi. Demek, rayonnın` reliefi awıl-xojalıg`ı ko`z-qarasınan biraz qolaylıqlarg`a iye. Rayon aymag`ı tiykarınan tegislikten ibarat. Onı tek suwg`arıw tarmaqları dambaları, ayırım uchastkalalarda qumlu aymaqlar quramlastıradı. Aymaqtın` absolyut biyikligi qublada Sultan Uayis tawınan arqag`a qaray 53-55 metrge deyin pa`seyedi. Aymaqtın` qıyalıg`ı respublikanın` barlıq aymaqları sıyaqlı ha`r kilometrge 11-15 sm di quraydı.

Rayon aymag`ı Turan plitası u`stinde A`miwda`ryanın` alıp kelgen jatqızıqları payda etken tegislikte jaylasqan. Onın` payda bolıwında jas to`rtlemshi ha`m onnan a`yyemgi bolg`an u`shlemshi da`wir jatqızıqları u`lken rol oynaydı.

Ulıwma rayonnıń relif sharayatı qubladaǵı tawdı esapqa almag`anda suwg`arıw tarmakların, kollektor-drenaj sistemaların qurıw, jollar ha`m basqada qurılıslar (turaq jay, sanaat ka`rxanaları h.t.b.), egislik maydanlardı jobalastırıw ha`m olardı tegislew jumısların jen`illestiredi, yag`nıy bul jumıslarg`a jumsalatug`ın qarjının` az bolıwın ta`miyinleydi. Biraq bunday sharayat awıl xojalıq egislik maydanlarınin` jer astı suwının` ag`ımının` bolmawı na`tiyjesinde meliorativlik jag`dayının` jamanlasıwına alıp keledi. Sonlıqtan awıl xojalıg`ı maydanlarında tıg`ız kollektor-drenaj tarmaqların qurıw za`rur boldı. Bul jumıslar aytarlıqtay qarjı talap etedi. Demek, releftin` ju`da` tegis bolıwı bir ta`repten payda bolsa, ekinshi ta`repten (awıl xojalıg`ı ushın) aytarlıq zıyanıda bar.

I.3. Rayonnın` klimat sha`rayatı

Ha`r bir aymaqtın` klimatın payda etiwshi faktorlarga` geografıyalıq orın, relif, sonday-aq okean ha`m ten`izlerge jaqın yamasa alıslıg`ı atmosfera tsirkulyatsiyası ta`sir etedi. Shomanay rayonı Qaraqalpaqstan Respublikasının` arqasında, U`stirt ha`m Qızılqumnnın` arasında jaylasıwı, sonday-aq arqadan keletug`ın suwıq hawa massalarınin` irkinishsiz rayon aymag`ına kirip keliwi, atlantika okeanınan keliwshi ıg`allı hawa massaları rayonnın` klimat sharayatlarınin` qa`liplesiwinde aytarlıqtay orın iyeleydi.

Rayon aymag`ı klimatına ha`r ta`repleme sıpatlama beriw ushın qon`silas Shımbay meteorologiyalıq stantsiyaları mag`lıwmatlarınan paydalanıw maqsetke muwapıq. Shomanay rayonı aymag`ında pu`tkil Orta Aziya respublikalarınin` tegislik bo`limindegi klimatı sıyaqlı ju`da` keskin kontinental klimatı ta`n. Jazı ha`dden tis ıssı ha`m qurg`aq, al qısı bolsa suwıq bolıp keledi. Rayon klimatının` keskin kontinentallıg`ı hawanın` ortasha sutkalıq, aylıq ha`m jıllıq temperaturaların` bir-birinen ayırmashılıg`ında (amplituda) anıq seziledi.

Awıl-xojalıg`ı tarawlarınin` qa`nigelesiwı ha`m jaylasıwı tikkeley agroklimatlıq resurslarg`a baylanıslı. Respublikamızdın` agroklimatlıq sha`rayatların analizlegenimizde arqa ha`m qubla zonada jaylasqan rayonlar arasında aytarlıqtay o`zgeshelikler bar. Respublikamız quyashlı u`lkeler qatarına kiretug`ınlıg`ı belgili. Jil dawamında ha`r bir kvadrat santimetr jerge 140-145 kkal mug`darında boladı. Demek, qubla rayonlar arqa

rayonlarga qaraganda biraz ıssılıqtı ko`p aladı. Buni ortasha jıllıq temperatura ko`rsetkishinen ko`rsek boladı.

Arqa zonada jaylasqan Qon`ırat, Moynaq, Shımbay meteorologiyalıq stantsiyalarından aling`an mag`lıwmatlarga qaraganda ortasha jıllıq temperatura 9,8-9,9<sup>0</sup>C a`tirapında bolsa, qubla zonada jaylasqan To`rtku`l meteorologiyalıq stantsiyasında 11,7-12,5⁰C qa ten`. Suwıq arqa zonada oktyabrdin` u`shinshi on ku`nliginen, qubla zonada noyabrdin` ekinshi on ku`nliginen baslap 4-5 ayg`a soziladı. Qıs arqa rayonlarda qubladağ`ı rayonlarga salıstırg`anda 20 ku`ndey burın baslanadı.

Ba`ha`r ma`wsimi qubla rayonlarda martın` ortalarında, arqa zonada apreldin` birinshi on ku`nliginde baslanadı. Jaz ma`wsimi qubla rayonlarda may ayının` ortalarında, arqa rayonlarda iyunnin` birinshi on ku`nliginde baslanıp, ol 3,5-4 ay dawam etedi. Ortasha ko`p jıllıq mag`lıwmatlarga qaraganda arqa zonada ba`ha`rgi ayaz aprel ayının` ortalarında bayqalsa, qubla rayonlarda apreldin` basında bayqaladı. Al gu`zgi ayaz arqa zonada oktyabrdin` u`shinshi on ku`nliginen keyin baslanadı. Demek diyxansılıqqa qolaylı ku`nler qubla zonada, arqa zonag`a salıstırg`anda 15 ku`nge ko`p ha`m erte baslanadı. Bul awıl-xojalıg`ı eginlerin jaylastırıwda vegetatsiyalıq da`wirdi ha`m +10<sup>0</sup>S joqarı na`tiyjeli temperaturalardıń jıyındısın esapqa alıwdı talap etedi. Onı to`mendegi kesteden ko`riwimizge boladı.

1-keste

Vegetatsiyalıq da`wirdegi na`tiyjeli temperaturalardıń jıyındısı

Meteorologiyalıq stantsiyalar	+10 ⁰ C tan joqarı na`tiyjeli temperaturalar jıyındısı	Vegetatsiyalıq da`wirdegi ku`nler sanı
Arqa zona		
Shımbay ¹	1962	184
Qubla zona		
To`rtku`l	2275	200

¹ Караөзек районы үшін қоңсылас Шымбай метеостанциясы мағлыұматларынан пайдаланылды

Kestede ko`rsetilgenindey  $+10^{\circ}\text{C}$  tan joqari na`tiyjeli temperaturanın` jiyindisi arqa zonada  $1962^{\circ}\text{S}$  qa ten` bolsa, qubla zonada bolsa 2275°C qa ten`, yag`niy 300°C a`tirapında parq bar. Al vegetatsiyalıq da`wirdegi ku`nler sanı arqa zonada 183-184 ku`n bolsa, qubla zonada 200 ku`n a`tirapında bolıp, arqa ha`m qubla zonada jaylasqan rayonlar arasında vegetatsiyalıq da`wir 16-17 ku`nge parq qıladı.

Agroklimatlıq resurslarg`a, sonday-aq atmosferanın` ıg`allanıw da`rejesi $K=$ formulası arqalı anıqlanıladı. Bunda K – ıg`ıllanıw koeffitsienti bolıp,  $J$  – jawın-shashın mug`darı menen, P – puwlanıwshılıq mug`darının` qatnasına ten`. Klimatımızdın` keskin kontinentallıg`ın ortasha jıllıq jawın-shashın mug`darına qarag`anda ortasha puwlanıw mu`mkinshiliginin` 15-20 eseden de ziyat ekenligine baylanıslı atmosfera hawasının` ha`dden tısqarı qurg`aq ekenliginin` o`zi de da`lilleydi.

Qaraqalpaqstannın` ko`pshilik aymag`ında jawın-shashınlardıń jil dawamındağ`ı bo`liniwi bir qıylı emes. Jıllıq jawın-shashın mug`darının` yarımına jaqını ba`ha`r aylarında, 1/3 bo`limine jaqını qısta jawadı.

Jıllıq jawın-shashın mug`darı 90-100 mm di quraydı. Jıllıq jawın-shashın mug`darının` ma`wsimler boyınsha tarqalıwın to`mendegi kestedey berilgen.

2-keste

Ortasha aylıq ha`m jıllıq jawın-shashının` mug`darı
(mm esabında)

Meteorologiyalıq stantsiyalar	Qıs			Ulwma	Ba`ha`r			Ulwma	Jaz			Ulwma	Gu`z			Ulwma	Jıllıq jawın mug`darı
	XII	I	II		III	IV	V		VI	VII	VIII		IX	X	XI		
Shımbay	9	7	12	28	13	13	11	37	5	3	2	10	3	6	6	15	90
To`rtku`l	9	10	11	30	18	14	8	40	4	1	1	6	1	3	6	9	86

Kestede ko`rgenimizdey ortasha jıllıq jawın-shashın mug`darı 86-95 mm a`tirapında, bul ko`rsetkishler ayırım jılları o`zgerip turadı. Usıg`an baylanıslı

respublikamızda diyxanshılıq suwg`armalı jol menen alıp barıladı. Respublikamız klimatına Aral ten`izinin` ta`siri og`ada ku`shli. Aral ten`izi hawa rayında termoregulyatorlıq xızmetin atqaradı.

Son`g`ı waqıtta Aral ten`izinin` qurıwı jazdag`ı temperaturanın` joqarı ko`teriliwine, hawanın` qurg`aqılasıw da`rejesinin` ku`sheyiwine, kista temperaturanın` to`menlewine, shan`lı-tozan`lı ku`nlerdin` sanının` ko`beyiwine alıp kelmekte.

Bul o`z gezeginde respublikamızdın` agroklimatlıq sha`rayatının` o`zgeriwine ta`sir etedi. Qarao`zek rayonının` agroklimatlıq sharayatına awıl-xojalıg`ı ko`z-qarasınan itibar bergenimizde onın` qolaylı ha`m qolaysız ta`replerin esapqa alıwımız kerek. Rayonda vegetatsiyalıq da`wirdin` 183 ku`n a`tirapında bolıwı ha`m $+10^{\circ}\text{S}$ tan joqarı na`tiyjeli temperaturanın` jıyındısı 1968°S bolıwı, ıssılıqtı su`yiwshi eginlerdi, a`sirese paxta, salı, ovosh-palız, ot-jemlik eginlerdi egiwge tolıq mu`mkinshilik beredi. Bul jerde qubla rayonlarg`a salıstırg`anda paxtanın` erte piser «Shimbay-3010», «Shimbay-3104», S-4727 sortların ken`irek egiwimiz kerek. Agroklimatlıq sha`rayatlardıń ishinde ayırım jıllarda ba`ha`rgi ayazdın` kesh tu`siwi, gu`zgi ayazdın` (qıraw tu`siwdin`) erte bolıwı, ba`ha`rgi egisten keyingi ha`m gu`zgi jıyın terim waqtında jawın-shashınlar belgili mug`darda awıl-xojalıg`ına kerı ta`sirin tiygizedi. Son`g`ı waqıtta Aral ten`izinin` qurıwı ha`m onın` belgili mug`darda arqa zonanın` klimatına tiygizip atırg`an ta`sirin esapqa alıwımız kerek. Ulıwma Qarao`zek rayonında xojalıq tarawların, a`sirese awıl-xojalıg`ı tarawların jaylastırıwda ha`m rawajlandırıwda rayonnın` agroklimatlıq sha`rayatın ken`irek u`yrenip, onnan aqılǵa muwapıq paydalanıw jolların o`zlestiriwimiz kerek.

I.4. Jer resursları ha`m toprag`ı

Jerdin` meliorativlik jag`dayın ha`r ta`repleme jaqsılaw, onın` hasıldarlıg`ın arttırıw awıl-xojalıg`ın rawajlandırıwdın` en` baslı ma`selelerinen biri bolıp tabıladı. Awıl-xojalıq o`nimlerin jetistiriwdi ko`beytiw, jerden tuwrı ha`m na`tiyjeli paydalanıw menen tikkeley baylanıslı.

O`zbekstan respublikasının` 1990-jil 20-iyunda «Jer haqqında», 1992-jılı 9-iyulda «Diyxan xojalıg`ı» ha`m 1993-jılı 6-mayda «Jer salıg`ı» haqqında nızamlardın` qabil etiliwi jer resurslarına bolg`an qatnastı ja`nede ku`sheyttirip jiberdi. Na`tiyjede jerden paydalanıw ha`m jerge iyelik etiwde jan`a formalar payda boldı. Adamzat ja`miyetinin` barlıq basqışlarında jer en` a`hmiyetli, onın` ornın hesh na`rse basa almaytug`ın ha`m adam o`mir su`riwi ushin o`ndiris quralı sıpatında og`ada kerekli bolıp tabıladı. Demek, jer ha`zirgi waqıtta da ja`miyettin` rawajlanıwında da, awıl-xojalıg`ında baslı o`ndiris quralı esaplanadı. Qarao`zek rayonında xalıq xojalıg`ının` baslı tarawı awıl-xojalıg`ı bolg`anlıqtan rayonnın` jer ha`m topıraq resursları menen ta`miyinlew da`rejesi u`lken a`hmiyetke iye.

Topıraqtıw iliminin` tiykarın salıwshı V.V.Dokuchaev «topıraq, klimat penen belgili orında derlik ba`rqulla awıl-xojalıg`ı ha`m ekonomika menen birge boladı, topıraqtı bilmey turıp ekonomikalıq mag`lıwmatlardı tu`siniw mu`mkin emes» degen edi. Jerdin` u`stin`gi o`nimdarlı qabatı topıraq bolıp esaplanadı. Topıraqtıw o`nimdarlıg`ı ma`lim da`rejede onnan xojalıqta paydalanıw protsessinde topıraqqa adamnın` ta`sir ko`rsetiwine baylanıslı boladı. Bul jag`day o`nimdarlıq faktori sıpatında topıraqtıw quramın o`zgerledi. Ekinshi ta`repten, topıraqtıw potentsiallıq mu`mkinshiliklerinen paydalanıw da`rejesi, diyxansılıq ma`deniyatına ha`m awıl-xojalıq o`n`dirisinin` rawajlanıw da`rejesine baylanıslı boladı.

Qaraqalpaqstan aymag`ındag`ı ko`pshilik topıraq qatlamları diyxansılıq maqsetinde ken` ko`lemde paydalanıp atırg`an basqa topıraqlardan mineral ha`m organikalıq zatlarg`a jarlılıg`ı menen ajralıp turadı. Aymaqta jawın-shashın mug`darının` ha`dden tısqarı az bolıp, al og`an qarag`anda jıllıq puwlanıw mu`mkinshiliginin` bir neshe ese ko`pliginen topıraqtıw betinde ju`da` ko`p mug`darda duzlardın` toplanıp qalıwı respublikamızda ushırasatug`ın topıraqlarg`a ta`n ka`siyetlerdin` biri. Sonlıqtan rayon aymag`ında kebir-shor jerler jiyi-jiyi ushırasadı. Sonın` menen birge ha`tteki

diyqanshılıqqa jaramlı topıraqlardıń quramında da ko`pshilik jag`dayda duzlardıń artıqmash ekenligi sezilip turadı.

Qarao`zek rayonı aymaqsınıń tiykarg`ı bo`limi deltada jaylasqanlıqtan bul jerde otlaqlı, otlaqlı-taqır, batpaqlı-otlaqlı, kebir topıraqlar ushırasadı.

Otlaqlı topıraqlar rayonnıń ha`zirgi suwg`arlatug`ın jer qorınıń tiykarın quraydı ha`m diyqanshılıq ushın ken` paydalanılıp atır. Otlaqlı topıraqlardıń a`tirapında ju`da` tar polosada otlaqlı-taqırly topıraqlar jaylasqan. Olardıń ko`pshilik bo`limi ha`zirgi waqıtta diyqanshılıq ushın ba`nt.

Batpaqlı-otlaqlı topıraqlar tiykarınan suwg`arıw tarmaqlarınıń an`g`arlarına jaqın jaylasqan jerlerdegi biyiklew jer maydanlarında, kishigirim oypatlıqlarda ushıraydı. Batpaqlı-otlaqlı topıraqlarda jer astı suwlarınń jer betine jaqın jaylasıwı xarakterli. Sonlıqtan bul topıraqlar diyqanshılıq ko`z-qarasınan qolaysız esaplanadı. Ha`zirgi waqıtta olar tiykarınan mal jaylauı ushın paydalanıladı.

Batpaqlı-otlaqlı topıraqlardıń meliorativ jag`dayın jaqsılaw boyınsha tiykarg`ı wazıypa, jer astı suwlarınń qa`ddin pa`seytiw, kebirlik jerlerdi shayıp suwg`arıwdan ibarat. Rayon aymaqsında kebirlikler de ko`p ushırasadı.

Diyqanshılıq ko`z-qarasınan u`zliksiz paydalanılıp atırg`an jerlerdi ma`deniy topıraqlar dep ataydı. Olar diyqanshılıq ushın birinshi ret paydalanılıp atırg`an boz ha`m partaw jerlerdegi topıraqlarg`a qarag`anda respublikamızdag`ı turaqlı ha`m mol zu`ra`at bere alatug`ın tiykarg`ı jer qorı esaplanadı.

Rayonda topıraqtan paydalanıw ha`m awıl-xojalıq eginlerinen mol zu`ra`at alıw kewildegidey emes. Bunın` bir neshe sebepleri bar.

Atap aytqanda topıraqtın` meliorativlik jag`dayın jaqsılawda, onın` o`nimdarlıg`ın arttırıwda agrotexnikalıq qa`delerden durıs paydalanıw, jergilikli ha`m mineral to`ginlerden aqılǵa muwapıq paydalanıw, almaslap egiwdi durıs jolǵa qoymaw ha`m tag`ı da basqa ma`seleler kewildegidey sheshilmey atır. Bunın` u`stine son`g`ı jillardag`ı Aral ekologiyalıq mashqalasınıń payda bolıwı jerlerdin` duzlanıw protsessinin` artıwına

alıp kelmekte. Bul ko`rsetilgen ma`seleler awıl-xojalıg`ın da topıraqtan paydalanıwda u`lken mashqalalardı sheshiw wazıypasın aldımızg`a qoyadı.

I.5. Suw resursları ha`m bashı irrigatsiyalıq tarmaqları

Jerdegi en` a`yyemgi tsivilizatsiyalar suw dereğine jaqın jerlerde payda bolg`an. Onı hesh qanday shiyki zat penen salıstırıp bolmaydı. Suwsız – tirishilik joq. Suwdı jerdin` qanı dep biykarg`a aytpag`an. Suwdı en` ko`p tutınıwshı awıl-xojalıg`ı bolıp esaplanadı. Ha`zirgi ku`nde du`nya ju`zinde 240 mln ga jerler suwg`arılıp egiledi. Du`nya ju`zi boyınsha 1 ga jerdi suwg`arıw ushın 8-12 min` m³ suw sarp etiledi, 1 ga salı ushın 12-18 min` m<sup>3</sup> suw kerek, 1 tonna paxta jetistiriw ushın 10 min` m³ suw za`ru`r. Qaraqalpaqstanda awıl-xojalıg`ın` rawajlanıwı, suwlandırıw, jerden durıs paydalanıw da`rejesine baylanıslı. Sebebi jer beti tek g`ana suwg`arılıp egiwge tiykarlang`an bolganlıqtan irrigatsiyanın` a`hmiyeti u`lken. Sonlıqtan respublikamızda suwlandırıw ma`sesine ko`p qarjılar jumsalmaqta. 1937-39-jılları respublika arqa rayonların suwlandırıw qurılısın joybarlastırıwdı a`melge asırıp, Qızketken kanalı ha`m onın` sag`asında suw bo`listirgish qurılısı pitkerildi. Qızketken kanalı No`kis, Kegeyli, Shımbay, Qarao`zek, Taxtako`pir rayonların suw menen ta`miyinlewdi a`dewir jaqsıladı. Qarao`zek rayonu respublikamızdag`ı paxtashılıq, g`a`lleshilik ha`m salıgershilikke qa`nigelesken rayonlar qatarına kiredi.

Rayonda diyxanshılıqtın` ma`deniyatın ko`teriwde, jerdin` meliorativlik jag`dayın jaqsılawdın` bir qansha ila`jları islenbekte. Qarao`zek rayonu, tiykarınan arqa rayonlar ushın eki u`lken magistral KS-1, KS-3 kollektorları qurıldı. KS-3 kollektori 1966-jılı paydalanıwga tapsırılıp, 105 km uzınlıqta 38759 ga jerdin` izey suwın sekundına 14-15 m³/sek quwatlıqta qurıldı, al KS-1 kollektori 1967-jılı paydalanıwga berilip, ulıwma uzınlıg`ı 122 km bolıp, 47551 ga ko`lemdegi jerdin` izey suwların 22,8-37,2 m³/sek quwatlıqta qurılıp islep tur. Sonday-aq xojalıqlar-aralıq kollektorlar 1562 km bolıp, paxtashılıq zonasında 28,8 p/m bir gektar jerge, al salıgershilik xojalıqlarında 51,7 p/metrdi quraydı. Biraq ayırım jerlerdegi izeykeshler tolıq islemey atır, sebebi izeykeshlerge remont

jumislarnın jetkiliksiz da`rejede to`men alıp barılıwı na`tiyjesinde ko`pshilik orınlarda olar izey suwları ag`ıza almaytug`ın da`rejege shekem kelip jetti. Bul ko`p qarjıladı talap etedi.

Rayondag`ı basqa magistral, xojalıqlar-aralıq kanallar ha`m olardıń suw o`tkeriw qabileti, suwg`aratug`ın jer ko`lemi qaysı xojalıqlarg`a xızmet etetug`ınıg`ı tuwralı mag`lıwmat to`mendegi kestedede berilgen. Rayon boyınsha suw resurslarınan tolıq paydalansaq egislik jerlerdin` maydanın 50-60 min` gektarg`a jetkeriw mu`mkinshiligi bar. Biraq ayırım jılları suw resurslarının` jetispewshiligi sezilmekte. Sonday-aq jerlerdin` meliorativlik jag`dayı to`men. Egislik jerlerdin` shorlanıw da`rejesi joqarı. Sonlıqtan rayonda suwg`armalı diyxansılıqtı rawajlandırıwda suw resurslarınan aqılǵa muwapıq paydalanıw boyınsha anıq ila`jlar ko`rip shıǵıwımız kerek.

3-keste

Qarao`zek rayonu suwg`arıw tarmaqları

Kanallar, jap-salmalar atı	Uzınıg`ı (km)
Quwanishjarma	69,7
Dosnazarov	12,2
Esimo`zek	89,0
Doslıq	11,7

Derek: Qaraqalpaqstan Respublikası Qarao`zek rayonu pasportı

Egislik jerlerdin` strukturasında suwdı az talap etetug`ın maydanın ken`eytiw arqalı almaslap egiwdi durıs jolga qoyıw ha`m bul arqalı xalıqtın` awıl-xojalıq o`nimine bolg`an talabın jaqsılaw za`ru`r. Sonday-aq mal sharwashılıg`ının` ot-jemlik bazasın bekkemlew u`lken a`hmiyetke iye. Rayon aymaqsında jer astı suwlarının` da aytarlıqtay zapası bar. Jer astı suwların ku`ndelikli turmısta ishimlik suw retinde ha`m jaylawlardı suwlandırıwda ken`irek paydalanıwg`a boladı. Sonday-aq rayon aymaqsındag`ı kollektor-drenaj suwların arqa ta`reptegi jaylawlardı suwlandırıwda tolıq paydalanıwg`a boladı. Bul rayonda mal sharwashılıg`ın jaylaw menen ta`miyinlewdi jaqsılaydı.

Qarao`zek rayonında jer-suw resurslarınan paydalanıwda biraz mashqalalar bar. Rayonda suwg`arılıp egiletug`ın jerlerdin` meliorativlik jag`dayı to`men. Ulıwma suwg`arılıp egin egiletug`ın jerler 35,6 mın` ga nı qurap, sonnan 4,8 mın` ga sı ku`shli, 12,3 mın` ga sı ortasha ha`m 10,4 mın` ga sı ku`shsiz shorlang`ar jerler. Kollektor-drenaj tarmaqları ha`r gektar jerge 30 p/m den tuwra kelgeni menen olardan paydalanıw da`rejesi kewildegidey emes.

Jer astı suwlarınin` azıqlanıwında tiykarg`ı roldi suwg`arıw ushın jumsalatuğ`ın suwlar iyeleydi. Bul zonanin` ayırım aymaqlarında jer astı suwlarınin` qa`ddi qısqa da`wir ishinde aq joqarı ko`terilip ketiwi mu`mkin. Sebebi suwg`arıw ushın suwg`arıw sistemalarında o`lshemnen tis ko`p suw jumısaladı. Ayırım xojalıqlarda duzlı jerlerdi shayıp suwg`arıw ilajlarınin` durıs jolg`a qoyılıwı da jer astı suwı qa`ddinin` ko`terilip ketiwine sebepshi boladı.

Jer astı suwlarınin` qa`ddi jer betine qa`nshelli jaqın jaylasa onnan sonshelli ko`birek suw puwlanadı. Jer astı suw qa`ddinin` joqarı ko`teriliwi suwg`arılaturug`ın zonanin` tegislik bolıwına ha`m hawa temperaturasının` ku`ta` joqarılıg`ı bul jerdin` betinde duzdın` ko`beyip ketiwine sebepshi boladı. O`ytkeni suwg`arıwıg`a jumsalatuğ`ın ha`r bir mın` kub mert suw atızg`a 50-55 kg g`a jaqın duz alıp keledi. Onin` 45%-ke jaqını o`simliklerdin` o`sip o`niwi ushın ju`da` zıyanlı esaplanadı.

Jer astı suwları qa`ddinin` ha`dden tis ko`terilip ketiwine qarsı gu`resiw awıl xojalıg`ındag`ı tiykarg`ı wazıypalardın` biri bolıp tabıladı. Sonlıqtan melioratsiya ilajların a`melge asırıw ushın suwg`arıwdan ratsional paydalanıw ha`zirgi ku`nnin` aktual mashqalalarınan biri esaplanadı.

Filtratsiyag`a qarsı ilajlardın` biri suwg`arıw sistemalarınin` jag`asında ag`ash egiw bolıp tabıladı. Bul ilaj arqalı ulıwma filtratsiyanı shama menen 30 protsentke azaytıw mu`mkinshiligine iye boladı.

Rayon xojalıqlarında jer astı suwlarınin` qa`ddin pa`seytiw jerdin` agrotexnikalıq sharayatın jaqsılawdı ha`m onin` o`nimdarlıg`ın ha`mme waqıt arttırıwdag`ı tiykarg`ı wazıypalardan esaplanadı. Bul ma`selede keyingi jılları ken` masshtabta qolg`a alınıp atırg`an kollektor ha`m drenaj sistemaların rekonstruksiya etiw en` a`hmiyetli ilajlardın`

biri bolıp atır. Kollektor ha`m olardan na`tiyjeli paydalanıp atırǵan xojalıqlar egislik jerlerinin` o`nimdarlıg`ın arttırıwg`a turaqlı mol zu`ra`a`t alıwda tiykarg`ı ilajlar ekenligi da`lillenmekte. Keyingi jılları Qarao`zek rayonında kollektor ha`m drenaj sistemaları qazılıp ken`nen paydalanılıp atır.

Rayon diyxanları aldında turg`an baslı wazıypa jerlerdin` meliorativ jag`dayın jaqsılaw boyınsha kompleksli ila`jlar islep shıg`ıw, yag`nıy kollektor-drenajlardı tazalaw ha`m jerlerdi shayıp suwg`arıw arqalı jerlerdin` shorlanıw da`rejesin jaqsılaw, almaslap egiwdi durıs jolg`a qoyıw, egislik jerlerdin` stukturasında suwdı az talap etetug`ın eginlerdi ken`nen egiw ha`m tag`ı basqa ila`jlardı a`melge asırıw baslı wazıypalar qatarına kiredi.

1.6. O`simligi ha`m haywanat du`nyası

O`simlik qatlamı landshaftlardın` jag`dayın, olardag`ı o`zgerislerdi ko`rsetiwshi anıqlag`ısh (indikator) xızmetin atqaradı. Aymaqtın` o`simlik du`nyasının` jag`dayına qarap basqa ta`biyyiy komponentlerdin` jag`dayına baha beriwge, olardıń keleshegin belgilewge mu`mkinshilik tuwadı.

Rayonnın` ot-sho`p resursları rayon sharwashılıg`ın rawajlandırıwda u`lken rol oynaydı. Sebebi sharwashılıq ushın qısqa tayarlanatug`ın ot-sho`p bazasının` 65-70%-i ta`biyyiy jabayı ot-sho`p resurslarınan tayarlanadı.

Qarao`zek rayonında ko`ller ha`m jap salmalar, izeykesh-drenaj tarmaqlar boyında, atız shellerinde ta`biyyiy o`simliklerden qamıs, jeken, partaw jerlerde ha`m jap salmalar boyında jantaq, boyan, urıq ha`m tag`ı basqada mal sharwashılıg`ı ushın a`hmiyetli ta`biyyiy o`simlikler o`sedi. Putalardan jn`g`ıl, qarabaraq, jigildikler ken` tarqalg`an. Rayon jaylawlarında putalı, putalı-tog`aylı, tog`aylı-putalı ha`m tog`aylı assotsatsiyalarda ushıraydı.

Qarao`zek rayonu aymag`ının` o`zlestirilgen maydanında A`miwda`rya deltasındag`ı tog`ay komplekslerinde ushırasatug`ın ko`pshilik haywanat du`nyası wa`killeri ushırasadı.

Su`t emiziwshi jirtqısh haywanlardan shag`al, jabayı shoshqa, porsıq ha`m tu`lkiler jasaydı. Olardan shag`al ha`m porsıqlar ken` tarqalg`an bolıp, elatlı punktler arasında da

jiyi ushıraydı. Basqa su` t emiziwshilerden qoyan, terisi ushin joqarı bahalanatug`ın ondatralar (kollektorda) jasaydı.

Quslardan g`az, u`yrek, aq quw, qutan, qasqaldaq, karlıg`ash, qurqiltay ha`m basqada ko`plegen quslar ma`wsimli tu`rde jaz aylarında ushıp keledi. Basqa turaqlı jasaytug`ın tu`rlerden qırg`awıl, kepter, qumırı, bayıwlı, toqıldawıq, torg`aylar, qara ha`m ala garg`a, ha`kke, shımshıq, qırg`ıy qusag`anlardı keltiriwge boladı. Keyingi da`wirde awg`an maynası atlı torg`ay tu`ri ken` tarqalmaqta. Bul qus tu`rli awıl-xojalıq eginlerine, a`sirese ju`zim miywesine zıyanı ku`sheyip barmaqta.

Rayon aymag`ında jer bawırlawshılardan kesirtkelerdin` ha`m jılanlardın` bir neshe tu`ri ushırasadı. Kemiriwshilerdin` wa`killerinen u`y tıshqanı, balpaq tıshqan qusag`an birneshe tu`ri ushırasadı.

Qarao`zek rayon suwları iri kollektor, izeykeshler ha`m ko`llerinde balıqlardın` birneshe tu`ri ushırasadı. Olardan jergilikli balıqlardan sazan, aqmarqa, ılaqa, sila ken` tarqalg`an. Basqa aymaqlardın` suwlarınan alıp kelingен balıqlardan aq amur, tolstolobik, jılanbas ju`da` ko`p ushırasadı.

II-BAP. QARAO`ZEK RAYONININ` XALQI HA`M MIYNET RESURSLARINA SIPATLAMA

II.1. Rayon xalkının` o`siw dinamikasına sıpatlama

Xalıq ja`miyettegi o`ndirilgen materiallıq ruwxıy baylıqlardıń do`retiwshisi bolıp qalmaq, bul baylıqlardıń tutınıwshısı da esaplanadı. Respublikamızda xalıq sanının` o`siwi tikkeley ta`biyiy o`simge baylanıslı bolıp to`mendegi faktorlar u`lken ta`sir jasaydı. Olardan: respublika aymag`ındag`ı xalıqlarda ko`p balalı bolıwg`a umtılwı, ja`miyetlik du`ziminin` xalıqtın` ko`beyiwine ta`sir etiwı, balalıqtı ha`m analıqtı qorg`aw boyınsha ma`mleketin` g`amxorlıg`ı, «demografiyalıq» faktorlardan xalıqtın` ta`biyiy o`simi, ko`ship qonıslasıwı, u`yleniw h.t.b. Bul faktorlar bir-biri menen tig`ız a`melge asırılğ`anda xalıq sanının` tez o`siwine imkaniyatlar jaratadı.

Ha`r bir regionnıń ekonomikalıq xa`m sotsiallıq rawajlanıwına sıpatlama bergenimizde, onıń xalıqı xa`m miynet resursları ulken orın tutadı. O`ytkeni, xalıq - ja`miyetlik o`ndiristin` tiykarg`ı ku`shi. Sonın` ushında xalıq xa`m miynet resurslarınin` o`siwine analiz jasaw, xalıqtın` aymaqlar boyınsha jaylasıwın analiz jasaw, u`yreniw baslı wazıypa bolıp esaplanadı. A`sirese bazar ekonomikasına o`tiw da`wirinde Aral ekologiyalıq mashqalalarınin` ha`wij alg`an waqtında xalıqtın`, a`sirese awıl xalıqınin` sotsiallıq turmıs da`rejesine, rawajlanıw mu`mkinshiliklerine u`lken dıqqat awdarıwdı talap etedi.

Usıg`an sa`ykes qaniygelik jumısında izertlenip atırg`an rayonnıń xojalıq tarawlarınin` rawajlanıwı, rawajlanıw bag`darların u`yreniw maqsetinde rayonnıń xalıqı, onıń aymaqlıq jaylasıwı, miynet resursları ha`m onıń ta`miyinleniw da`rejesi haqqında so`z etiledi.

Qarao`zek rayonu respublikamızdag`ı xalıq sanı boyınsha ortasha rayonlar qatarına kirip, 01.01.2016 jil mag`lıwmatı boyınsha 50,9 mın` adamdı quraydı. Rayon xalıqın u`yreniw, miynet resurslarınin` o`siwine analiz jasaw, a`sirese bazar ekonomikasına o`tiw

da`wirinde Aral ekologiyalıq mashqalaların` ha`wij alg`an waqtında xalıqtın` sotsiallıq turmıs da`rejesine, rawajlanıw mu`mkinshiliklerine u`lken dıqqat awdarıwdı talap etedi. Usıg`an sa`ykes pitkeriw qaniygelik jumısında izertlenip atrg`an rayonnıń ekonomikalıq ha`m sotsiallıq rawajlanıw bag`darların u`yreniw maqsetinde rayonnıń xalqı, o`siw dinamikası, rayon xalqının` qala ha`m xojalıqlar boyınsha jaylasıwı, miynet resursları menen ta`miyinleniw da`rejesi haqqında so`z etiledi.

Statistikalıq mag`lıwmatlarga qarag`anda izertlenip atrg`an Qarao`zek rayonu xalqının` sanı 01.01.2016 jil 50,9 min` adamdı quradı. Bul ko`rsetkish respublika boyınsha 1791,1 min` adamdı qurap, rayonda respublika xalqının` 2,9% i jasaydı. Ortasha 1 kv km maydang`a 8,3 adamnan tuwra keledi. Rayon xalqı rayon aymag`ında burınnan otırıqshı xalıqlar bolıp, xalıqtın` sanı jıldan jilg`a ta`biyiy o`sim esesine ko`beymekte.

Degen menen keyingi jıllardag`ı ekologiyalıq sharayatlardıń keskinlesiwı rayondag`ı o`ndirislik ha`m sotsiallıq tarawdag`ı qıyınshılıqlar h.t.b. sebeplerge baylanıshı rayon xalqının` ta`biyiy o`siw da`rejesi biraz to`menlegenin ko`riwimizge boladı. Bul protsess rayon xalqının` o`siw dinamikasına tikkeley ta`sir jasamaqta. Rayon xalqının` o`siw dinamikası, sonın` ishinde qala ha`m awıl xalqının` o`siw dinamikasın ha`m protsentlik ko`rsetkishlerin to`mendegi kesteden ko`riwimizge boladı.

4-keste

Qarao`zek rayonu xalqının` o`siw dinamikası

Jıllar	Rayonnıń barlıq xalqı min` adam	Xalqının` o`siw pa`ti % esabında	Usınnan			
			Qala xalqı	% esabında	Awıl xalqı	% esabında
2008	44,8	100,0	13,7	30,6	31,1	69,4
2009	45,1	100,7	13,8	30,6	31,3	69,4
2010	48,2	107,6	14,5	30,1	33,7	69,9
2011	48,6	108,5	14,6	30,0	34,0	70,0
2012	49,2	109,8	14,8	30,1	34,4	69,9
2016	50,9	113,6	15,1	29,7	35,8	70,3

Derek: Qaraqalpaqstan Respublikası Qarao`zek rayonu pasporti

Kestede ko`rsetilgende y rayon xalqı 2008-2016-jıllar aralıg`ında ulıwma 6,1 mın` adamg`a yamasa 113,6% ke ko`beygen. Eger 2008-jılı rayon xalqı 44,8 mın` adamdı qurag`an bolsa, 2016-jılı bul ko`rsetkish 50,9 mın` adamdı quradı. Rayon xalqının` jılıq o`simi ortasha jılına 1,0-1,5% ti quramaqta, yag`nıy bul 400-600 adam degen so`z.

Statistikalıq mag`lıwmatlarg`a qarag`anda 2008-2015 jıllar aralıg`ında rayonda xalıqtın` tuwılıwshılıq koeffitsienti ha`r mın` adamg`a 24,6 dan 21,0 adamg`a, o`limshilik 6,7 den 4,7 adamg`a azayıp, onın` ta`biy o`simi 17,9 den 16,3 adamg`a o`skan.

5-keste

Qarao`zek rayonu xalqının` ta`biyiy o`simi (1000 adamg`a esaplag`anda)

Jıllar	Tuwılıwshılıq	O`limshilik	Ta`biyiy o`sim
2008	24,6	6,7	17,9
2009	24,4	6,7	17,7
2010	22,8	4,1	18,7
2011	20,6	4,1	16,5
2012	22,4	4,1	18,3
2015	21,0	4,7	16,3

Derek: Qaraqalpaqstan Respublikası Qarao`zek rayonu pasportı

Rayon xalqının` ta`biyiy o`simine migratsiya protsessleri de belgili da`rejede ta`sir etpekte. Statistikalıq mag`lıwmatlarg`a qarag`anda 2008-2015 jıllar aralıg`ında migratsiya protsessi to`menlegen. Bul jıllar aralıg`ında ja`mi ko`ship kelgenler 3,1 mın` adam, ketkenler 4,8 mın` ha`m migratsiya saldosi -1,7 mın` adamdı qurag`an.

6-keste

Qarao`zek rayonu xalqının` migratsiyası (mın` adam)

Jıllar	Kelgenler sanı	Ketkenler sanı	Migratsiya saldosi
2008	0,6	1,0	-0,4
2009	0,6	1,1	-0,5
2010	0,8	1,0	-0,2
2011	0,6	0,9	-0,3
2012	0,5	0,8	-0,3
2016			
Ja`mi:	3,1	4,8	-1,7

Derek: Qaraqalpaqstan Respublikası Qarao`zek rayonu pasportı

Respublikamızdagı sıyaqlı biz izertlegen rayonda da balalar o`limi, a` sirese 1 jasqa shekemgi balalar o`limi joqarı bolıp, ha`r 1000 adamg`a o`limshilik 2008 jılı 17,0 balag`a, al 2012 jılı 17,3 balag`a tuwrı keldi. Hayal-qızlar arasındagı kemqanlıq keselligi ko`plep ushıraspaqta. Bul da xalıqtın` ta`biyiy o`siwine tosqınlıq jasaydı.

Rayonnın` demografiyalıq ko`rsetkishlerin sıpatlaytug`ın faktor xalıqtın` aymaq boylap jaylasıwı ha`m tıg`ızlıg`ı esaplanadı. Ortasha 1 kv km maydang`a 8,3 adamnan tuwra keledi. Bunnan biz rayon xalqının` ortasha tıg`ızlıg`ı respublika xalqının` tıg`ızlıg`ına salıstırg`anda to`men ekeni ko`rinedi. Degen menen rayon xalqı aymaq boylap bir tegis jaylaspag`an. Rayonnın` en` xalqı tıg`ız jaylasqan ornı rayonnın` arqa bo`limi, yag`nıy orayı Qarao`zekte ha`m xojalıq orayları bolıp esaplanadı.

Rayon xalqının` 30,1%-i qalalarda jasaydı, al APJ-da 69,9%-in quraydı.

Qarao`zek rayonu boyınsha 106 elatlı punktler bolıp, sonnan 1 ewi rayon orayı Qarao`zek poselkasi, 105 i awıllardan ibarat. Rayonda 4 ma`kan puxaralar jıyını, 8 awıl puxaralar jıyını bar.

II.2. Rayon xalqının` jas ha`m jınıs quramı

Qarao`zek rayonının` ulıwma xalqının` yarımınan aslamı miynetke jaramlı jastag`ı adamlar sanalıp, xalıq xojalıg`ı tarmaqların rawajlandırıw ushın miynet etpekte. Sonday-aq rayonın` xalqı boyınsha jas o`zgesheliginde miynet jasına deyingi jaslardıń salmag`ı joqarı ekenligi ha`m aldag`ı waqıtta rayonın` sotsial-ekonomikalıq rawajlanıwında o`z ta`sirin tiygizedi. Rayon boyınsha xalıqtın` jınıslıq quramında da aytarlıqtay o`zgesheliklerge iye. Ulıwma rayon xalqının` 50,1%-i erler, 49,9%-in hayal-qızlar tutadı.

Keste mag`lıwmatları analizi sonı ko`rsetedi, rayon xalqının` 31,6%-tin balalar ha`m o`spirimler quraydı. Qarao`zek rayonının` 29,1% xalqı ekonomikalıq aktiv xalıq, al sonnan 60,5%-ti ekonomikada ba`nt. Rayonda jumissızlar sanı 1,1 mın` adamdı qurap, bul ja`mi xalıqtın` 2,2 % tin quraydı. O`tken 2015 jılı dawamında 1,8 mın` jan`adan jumis orınları jaratıldı. Ulıwma rayon boyınsha xalıqtın` jınıs o`zgesheliginde hayallardıń salıstırma u`lesinin` joqarılıg`ı menen parq qıladı.

Qarao`zek rayoni xalqinin` jas ha`m jinis qurami
(min` adam, 2016)

	Adam sani	% esabında
Barliq xalqi sani, min` adam	50,9	100
Sonnan:		
Balalar ha`m o`spirimler sani	16,1	31,6
Jumisqa jaramli jastag`ı xalqi sani	29,1	57,2
Jumisqa jaramli jastag`ılardan u`lkenler	3,5	6,9
Miyette ba`nt xalqi sani	17,6	34,6
Ja`mi jumissızlar sani	1,1	2,2
Jan`adan jaratilg`an jumis orınlari	1,8	3,5

Derek: Qaraqalpaqstan Respublikası Qarao`zek rayoni pasporti

II.3. Rayon xalqinin` milliy qurami

Ha`zirgi waqıtta rayon aymag`ında ko`plegen millet wa`killeri xalqi xojalig`ının` barliq tarawlarında miynet etpekte. Xojalig` xalqinin` milliy quramında derlik belgili o`zgerisler joq. Sebebi xojalig` aymag`ı burınnan kiyatırg`an otırıqshı xalıqlar bolıp esaplanadı. To`mendegi keste de rayon aymag`ında jasawshı xalıqlardıń milliy quramında g`ı o`zgerisler berilgen.

Rayon xalqinin` milliy qurami

Milletler	2008	2016
Qaraqalpaqlar	80,4	81,2
Qazaqlar	16,8	16,2
O`zbekler	0,4	0,5
Tatarlar	0,1	0,1
Ruslar	0,05	0,01
Koreetsler	0,05	0,01
Basqalar	2,2	2,0

Derek: Qaraqalpaqstan Respublikası Qarao`zek rayoni pasporti

Keste mag`lıwmatlarına qarag`anda rayon aymag`ında jasaytug`ın xalıqlardıń 2016-jilg`ı mag`lıwmat boyınsha 81,2% qaraqalpaqlar, 16,2% qazaqlar, 0,5 % o`zbek

milleti uakilleri quraydı. Al keyingi jillarda rayon aymag`ında xalıqtın` milliy quramı biraz o`zgerdi. Ayırım millet wa`killerinin` sırtqa ko`shiwi na`tiyjesinde xalıq sanının` azayg`anın ko`remiz (ruslar, koreetsler, tatarlar, qazaqlar t.b.). Degen menen keste mag`lıwmatların analizlegenimizde rayon aymag`ında ayırım millet wa`killerinin` birqansha artqanlıg`ın ko`remiz. Ulıwma alg`anda rayonnın` milliy quramında jergilikli xalıqlardıń basım ekenligin ko`remiz.

II.4. Rayonnın` miynet resursları

Miynetke jaramlı xalıq bul ha`r qanday resurslardın` paydalanıwda baslı faktor sanaladı. Miynet resursları, sanaat, a`sirese awıl-xojalıg`ında u`lken a`hmiyetke iye. Sebebi awıl-xojalıg`ı xalıq xojalıg`ının` basqa tarawlarına qarag`anda mexanizatsiyalastırıw da`rejesi birqansha to`men bolıp kelmekte. Rayon sharayatında awıl-xojalıg`ının` rawajlanıwında jer-suw resurslarınan paydalanıwda miynet resursları ko`plep talap etiledi. Sonlıqtan ha`zirgi waqıtta rayonda kerekli miynet resursların aldın ala biliw rayonnın` rawajlanıw bag`darına qaray ka`sipke bag`darlaw lazım. Rayon xalqı boyınsha miynetke jaramlı jastag`ı adamlar rayonnın` aldına qoyg`an wazıypaların atqarıwda baslı orın tutadı.

Rayonda miynetke jaramlı xalıq 29,1 mın` adamdı quraydı. Usınnan tikkeley xalıq xojalıg`ında jumıs islewshiler, yag`nıy ekonomikalıq aktiv xalıq 17,2 mın` adamdı quraydı. Usınnan 17,2 mın` adam ekonomikada ba`nt bolıp, sanaatta 0,5 mın`, awıl xojalıg`ında 9,1 mın`, qurılısta 0,5 mın`, transportta ha`m baylanısta 0,4 mın`, sawda ha`m ulıwma awqatlanıw tarawlarında 0,9 mın`, kommunal xojalıqta 0,4 mın`, den-sawlıqtı saqlaw tarawında 1,2 mın`, bilimlendiriw tarawında 3,5 mın` ha`m ma`deniyat ha`m ko`rkem-o`ner tarawlarında 0,1 mın` adam jumıs isleydi.

Degen menen rayon boyınsha jumıssızlardın` u`lesi joqarı bolıp kelmekte. A`sirese 2000-2001-jıları suwsızlıqqa baylanıslı diyxansılıq maydanları keskin azayıp ketti. Paxta, biyday maydanlarının` azayıwı sanaat o`ndirisine de ulken ta`sir etti. Bul o`z gezeginde rayon aymag`ında jumıssızlıqtın` artıwına sebepshi boldı ha`m miynet jasındag`ı

jumissızlardın` ko`pshiligi sırtta jumıs islewge ma`jbu`r. Ulıwma rayon boyınsha jumissızlar sanı 1,1 mın` adamdı tutadı.

Sonlıqtan ha`zirgi ku`nnin` baslı wazıypası bul Prezidentimizdin` atap o`tkenindey awıllıq jerlerde awıl-xojalıg`ı menen bir qatarda kishi islep shıg`arıw ka`rxanaların, yamasa agrosanaat tarmaqların qurıw bolıp tabıladı. Aldag`ı waqıtta diyxansılıqtan suwdı az talap etetug`ın eginlerdi egiw, intensiv texnologiyadan paydalanıw arqalı jen`il ha`m azıq-awqat o`ndirisin rawajlandırıw jolı menen xalıqtın` abadanlıg`ın arttırıwg`a jol ashadı.

II.5. Rayonnın` xızmet ko`rsetiw tarawlarınn` rawajlanıwı

Xalıq xojalıg`ı adamlardın` jumıs iskerliginin` eki tarawınan: materiallıq ha`m materiallıq emes tarawlardı o`z ishine qamtıydı ha`m bir-biri menen tig`ız baylanısta boladı. Atqaratug`ın funktsiyaları boyınsha o`ndirislik ha`m o`ndirislik emes tarawlar birdey emes. Mısalı, o`ndirislik tarawlarg`a sanaat awıl-xojalıg`ı ha`m qurılıstı o`z ishine qamtıytug`ın tarawlar kirip, materiallıq o`nim islep shıg`aradı ha`m bul tarawlarda miynet resurslarınn` 60%-ten aslamı jumıs isleydi.

O`ndirislik emes tarawlar o`ndirislik tarawlardı tez pa`t penen rawajlandırıwdın` tiykarg`ı sha`rti bolıp esaplanadı. Solay etip, xalıqqa xızmet ko`rsetiw sferaları miynetin` o`nimi retinde emes, al xızmeti retinde ayırıqsha paydalanıwshılıq esaplanadı.

Materiallıq o`ndirislik emes tarawlar xalıqtı turaq jay, kommunallıq xızmet ko`rsetiw, sawda, ja`miyetlik sananı qa`liplestiriw yag`ni, ma`deniyat, o`ner, ilim, meditsina, sport, turizm ha`m t.b. ko`plegen mekemelerdi o`z ishine qamtıydı.

Xalıqqa xızmet ko`rsetetug`ın tarawlardı rawajlandırıw to`mendegi bag`darda miynet o`nimdarlıg`ın arttırıwg`a qatnasadı.

Turaq jay mashqalasin jaqsılaw jolı menen xalıqqa xızmet ko`rsetetug`ın tarawlardın` tu`rlerin ko`beytiw ha`m sapasın jaqsılaw jolı menen joqarı kwalifikatsiyalı qa`niygeler tayarlaw arqalı, o`ndiris protsessinde texnikalardın` u`skeneleniw da`rejesin joqarılatıw arqalı ha`m t.b. Solay etip, ku`ndelikli turmısta adamg`a ne kerek bolsa, barlıg`ı

menen ta`miyinlew xızmet ko`rsetiw tarawlarının u`lesine tiyisli ha`m onı iske asırıw ushın bul tarawdı u`zliksiz rawajlandırıwdı talap etedi.

Usı maqsette men rayonnıń ha`zirgi waqıtta ekologiyalıq sharayattıń qıyınlıg`ı, jerlerdin` ku`shli shorlanıwı, ishimlik suwlardıń sapasının` to`menligi sanaat, awıl-xojalıg`ı o`ndirisin joqarı pa`t penen rawajlandırıwg`a tosqınlıq etedi. Awıl-xojalıg`ında ekosharayat miynetti, mineral to`ginlerdi ko`plep talap etpekte.

Usınday jag`dayda rayon xalqının` materiallıq abadanlıg`ın arttırıwda ja`miyetlik tutınıw fondı, sotsiallıq ta`miynat, xalıqqa meditsinalıq xızmet ha`m t.b. tarawlar a`hmiyetli orın tutadı. A`sirese kem ta`miyinlengen shan`araqlardı materiallıq xoshametlew baslı orın tutadı.

Rayon boyınsha meditsinalıq xızmet ko`rsetiw boyınsha 180 orınlıq rayonlıq oraylıq emlew xana, 11 awıllıq emlew punkti, 12 feldsher akusher punkti, 12 poliklinika islep tur.

Qarao`zek rayonı boyınsha xalıqtın` bilim da`rejesin jaqsılaw boyınsha birqansha jumıslar alıp barılmaqta. Bu`gingi ku`nde xalıqtın` bilim da`rejesin arttırıwda 32 mektep (6,1 mın` oqıwshı), 3 kollej (1,4 mın` oqıwshı), 9 mektepke shekemgi bilim mekemeleri (0,8 mın` bala) islep tur. Rayon aymag`ında xalıqtın` den-sawlıg`ın jaqsılawda ha`m ma`deniy dem alıwı ushın 17 sport zalı, 90 futbol-sport maydanshası, 5 kitapxana, 1 kinoteatr, 1 ma`deniyat sarayı 1 balalar muzika mektebi rayon xalqına xızmet ko`rsetpekte.

Sunday aq rayonda 34 sawda shaxabshası, 7 ulıwma awqatlanıw orını, 12 shashta`rezxana, 4 xammam xalıqqa xızmet etpekte.

Rayon ko`leminde transport tarmaqların rawajlandırıw qala orayı ha`m xojalıqların elektr tarmaqları menen ta`miyinlew, rayon orayı ha`m elatlı punktlerdi gaz, ishimlik suwı menen ta`miyinlew boyınsha aytarlıqtay jumıslar islendi. Transport tarmaqlarının` barlıq tu`rleri boyınsha tasılğ`an ju`k aylanbası 2015 jılı 5,2 mln t\km di, ulıwma jolawshı tasıw aylanbası 32,8 mln adam\km di qurag`an.

Ulıwma alg`anda rayonnıń transport tarawların jaqsılawda asfaltlang`an jollardıń a`hmiyeti u`lken. Rayon boyınsha tiykarg`ı transport manevrli avtomobil transportı esaplanadı. Aldag`ı waqıtta xalıqtıń jumıs iskerligin miynet o`nimdarlıg`ın arttırıwda xalıqqa xızmet ko`rsetiw tarawların ele de rawajlandırıw maqsetke muwapıq.

III-BAP. QARAO`ZEK RAYONININ` SOTSIAL-EKONOMIKALIQ RAWAJLANIWINA SIPATLAMA

3.1. Sanaat tarawlarinin` jaylasıwı ha`m rawajlanıwı

Qarao`zek rayonu 1975-jılı du`zilip, xalıq xojalıgı tarawlarinin` rawajlanıwı erte da`wirlerden basladı. Degen menen respublikanın` ekonomikalıq. rawajlanıwına sa`ykes tendentsiyalar rayonnin` ekonomikalıq rawajlanıwına da kushli toskınlıq jasadı. Rayonniy tiykarg`ı sanaat tarawları tiykarınan awıl-xojalıg`ı o`nimlerin qayta islewshi tarawlar esaplanadı. Al awır sanaat tarawları ishki mu`mkinshiliklerden kelip shıg`ıp rawajlanıw mumkinshiligine iye bolmadı. Awıl-xojalıg`ı o`nimlerin qayta islewshi sanaat tarawları qatarına nan, ham un o`nimlerin islep shıg`aratugın ka`rxanalar kiredi. Rayonnin` sanaat kompleksinin` rawajlanıwında Chardjou-Xojeli-Qon`ırat-Beyneu temir jolı iske tu`siwi, a`sirese o`tken a`sirdin` 80-jılları Xojeli-No`kis-Shımbay rayonların baylanıstırıwshı temir jol liniyasının` iske tu`siwi rayon aymag`ında o`ndirilgen o`nimlerdi transportirovkalawda, awıl-xojalıg`ı o`nimlerin qayta islewshi tarawlar menen bir qatarda sanaat, qurılıs materialları sanaat tarawların rawajlandırıwg`a jol ashtı. Rayonnin` sanaat tarawlarinin` rawajlanıwı tiykarınan awıl-xojalıg`ı tarawlarinin` rawajlanıwına tikkeley baylanıslı. Sonlıqtanda keyingi jılları Aral ten`izinin` suwdan qurıg`an maydanlarınan ko`terilgen shan`tozan`lar na`tiyjesinde awıl-xojalıg`ı tarawları, a`sirese diyxansılıq tarawları ko`p ziyang`a qaldı. Bul qıyın ekologiyalıq jag`day o`z gezeginde rayonda sanaat o`nimlerinin` ko`leminin` azayıwına alıp keldi.

Ulıwma aytqanda Qarao`zek rayonında sanaat o`ndirisinin` ulıwma ko`lemi 2008 jılı 638,3 mln sumnan 2016 jılı 39,5 mlrd sumg`a shekem o`sken.

Azıq-auqat sanaatı rayon sanaatının` jetekshi tarawı esaplanadı. Keyingi jılları xalıqtın` tutınıw tovarlarına bolgan talabın esapka ala otırıp nan o`nimlerin tayarlaytug`ın ha`m t.b. ka`rxanalar rayon xalqın azıq-awqatlıq o`nimler menen ta`miyinlewde u`lken orın tutadı.

Juwmaqlap aytqanda, Qarao`zek rayonu sotsial-ekonomikalıq rawajlanıwında sanaat kompleksinin` ha`zirgi rawajlanıw da`rejesine elede ko`plegen rezervlerdin` iske kosılmag`anlıg`ınan to`men esaplanadı.

Awır sanaat tarawları, iri toqımashılıq. ka`rxanaları, iri kurılıs materialları sanaatı ha`m qurılıs materialları ka`rxanaları rayon aymag`ında iske tuspegen.

Ha`tteki rayon awıl-xojalıg`ında, a`sirese diyxansılıqqa qa`niygelesken xojalıqlarg`a iye bolıwına qaramastan azıq-awqat sanaatı tarawları shiyki zat penen tolıq ta`miyinlenbegen. Usıg`an baylanıslı ayırım ka`rxanalar tolıq quwatta islemeydi. Sonlıqtan rayon sanaat kompleksinin` rawajlanıw mashqalaların sheshkende en` baslı ma`sele retinde onın` shiyki zat resursları menen tolıq ta`miyin etetug`ın planlı ko`rsetkishler arqalı amelge asırıw maqsetke muwapık esaplanadı.

3.2. Awıl-xojalıg`ı tarawlarının` jaylasıwı xa`m rawajlanıwı

Respublikamızdın` bay ta`biyiy geografıyalıq sha`rayatları awıl-xojalıg`ının` ko`p tarmaqların, a`sirese jıllılıqtı ko`p talap etetug`ın egin tarawların rawajlandırıwıg`a qolaylı esaplanadı. Respublikamız xalqının` yarımınan ko`bi awıllıq jerlerde jasap tikkeley awıl-xojalıg`ı menen shug`ıllanadı.

Ha`zirgi waqıtta hu`kimetimizdin` agrarlıq siyasatı awıl-xojalıg`ı tarawların bunnan bılayda rawajlandırıw, sonday-aq awıl-xojalıg`ı tarawların jan`a usılda mexanizatsiyalaw jan`a texnikalar menen, mineral to`ginler menen ta`miyinlewge qaratılğ`an. Son`g`ı jılları respublikamız rayonlarında sırt el texnikaları ken`nen paydanılmaqta. Awıl-xojalıg`ı tarawların intensifikatsiyalaw, intensiv texnologiyanı a`melge asırıw boyınsha biraz jumıslar islenbekte. Degen menen respublikamızdag`ı siyaqlı biz izertlep atırg`an Qarao`zek rayonında da qıyın ekologiyalıq sharayatta awıl-xojalıg`ı jumısların alıp barmaqta.

Prezidentimiz shıg`ıp so`ylegen so`zlerinde awıl-xojalıg`ına baylanıslı ko`p ma`seleler bayanlanbaqta. Solardın` biri agrosanaat tarawların shiyki zat bazasına jaqınlatıw, awıllıq jerlerde kishi ka`rxanalar qurıw kerek dep atap o`tken edi. Bul o`z

gezeginde awıllıq orınlarda miynet resurslarınan ratsional paydalanıw, artıqmash miynet resursların jumıs penen ta`miyin etiw imkanın beredi. Bul protsess rayon xojalıqlarında da a`melge asırılmaqta.

Rayon aymag`ı jer betinin` tegis bolıp keliwi awıl-xojalıg`ında mexanizatsiyanı ken` qollanıwda, ta`biyiy otlıqlı jaylawlarda mal sharwashılıg`ın rawajlandırıwıg`a imkaniyat jaratadı. Rayonda qubla rayonlarg`a salıstırğ`anda 10-15 ku`nge vegetatsiyalıq da`wirdin` qısqa bolıwına qaramastan diyxansılıqtan mol o`nim alg`an ta`jiriybeli diyxanlar elatı esaplanadı.

Ha`zirgi ku`nge deyin rayonda diyxansılıq ma`deniyatın arttırıw boyınsha bir qatar jumıslar atqarıldı. Olardan Aral ten`izinin` qurıg`an maydanları astınan ko`terilgen shan`tozan`lardın` rayonnın` egislik maydanlarına tu`siwi na`tiyjesinde jerlerdin` ku`shli shorlanıw da`rejesi artpaqta. Sonlıqtan ekologiyalıq qıyın sharayatta awıl-xojalıg`ınan joqarı o`nim alıw maqsetinde rayonda irrigatsiyalıq tarmaqlardı jaqsılaw boyınsha ko`plegen jumıslar islengen, ko`plep kollektor-drenaj tarawları qurılğ`an.

Degen menen rayon aymag`ında suw resurslarınan u`nemli paydalanıw mashqalası to`men bolıp, ishki jap-salmalardı ishki kollektor tarmaqların tazalaw, jan`adan iske qosıw, qarjılandırıw ha`m texnika mashqalalarına baylanıslı to`men jag`dayda rayon aymag`ında suwg`armalı maydanlardın` kompaktli jaylasıwı sebepli xojalıq aymag`ındag`ı kollektor-drenaj tarmaqlarının` effektivligi az. 2000-2001-jıllardag`ı suw tamtarıslıg`ı sebepli egilmey qalg`an burıng`ı egislik maydanları diyxansılıq aylanısına ele tolıq qosılmag`an.

3.3. Rayonnın` jer fondı

Awıl-xojalıg`ı o`ndirisinin` rawajlanıwında baslı faktorlardan joqarı kwalifikatsiyalı kadrlar menen ta`miyinlew suw resursların waqtında jetkerip beriw ha`m u`zliksiz ta`miyinlew, mashina-traktor parkinin` is o`nimdarlıg`ın arttırıw, ishki mu`mkinshiliklerden paydalanıw arqalı awıl-xojalıg`ı tarawların, a`sirese suwdı az talap etetug`ın diyxansılıq tarawların rawajlandırıw maqsetke muwapıq esaplanadı. Rayon

ko`lemli jer fondına iye bolıp to`mendegi kestedey rayonnın` jer fondı ha`m onın` kategoriyalarg`a bo`liniwi haqqında mag`lıwmat berilgen.

9-keste

Qarao`zek rayonu jer fondı ha`m onın` kategoriyalarg`a bo`liniwi

№	Jer fondı kategoriyaları	Ga esabında	% esabında
	Barlıq jer fondı	589107	100,0
1.	Sonnan: Awıl-xojalıg`ına jaramlı jerler	416638	70,7
a)	Usınnan: egislik maydanlar	32183	5,5
b)	Ko`p jıllıq ag`ashlar	52	0,0
v)	Boz jerler	1146	0,2
g)	Pishenzarlar	434	0,1
d)	Jaylawlar	380182	64,5
e)	Tamarqa jerler	2154	0,4
j)	Qala ha`m imaratlar astındag`ı jerler	487	0,1
2.	Paydalanılmay atırg`an jerler	172469	29,3

*Qaraqalpaqstan Respublikası jer resursları basqarması mag`lıwmatı tiykarında du`zildi

Rayon boyınsha jer resurslarınan maqsetke muwapıq paydalanıw; jer resurslarının` effektivligin arttırıw maqsetinde rayonnın` jer fondı u`lken orın tutadı. Joqarıdag`ı keste mag`lıwmatların analizlegenimizde rayonnın` ulıwma jer fondı 589107 gektardı quraydı. Qarao`zek rayonu jer fondında awıl xojalıg`ına jaramlı jerler ulıwma jer fondının` 70,7% ti tutadı. Usınnan egislik maydanlar 32183 gektardı (5,5%) quraydı. 2000-2001-jıl g`ı suwsızlıqtan keyin rayon jer fondının` egilgen maydanları 19,7 mın` ga tutadı. Rayon aymag`ının` 64,5% ti jaylaw fondı, 2154 ga, yag`nıy 0,4% u`y qaptalı uchastkaları esaplanadı. Degen menen rayon aymag`ının` 29,3%, yag`nıy 172469 ga maydanı awıl-xojalıg`ına jaramsız jer dep ju`rgiziledi. Aldag`ı waqıtta suw resurslarınan u`nemli paydalanılsa awıl-xojalıg`ına jaramlı jerlerdi arttırıw imkaniyatına iye.

3.4. Diyxanshılıq tarawlarının jaylasıwı ha'm rawajlanıwı

Ha'zirgi ku'nde respublikamızdın awıl-xojalıg'ı xalıq xojalıg'ının jetekshi tarawı esaplanıp, xalıq-xojalıg'ında a'hmiyetli orn tutpaqta. U'lkemiz ta'biyiy sha'rayatının qolaylıg'ı awıl-xojalıg'ının ko'plep tarmaqların, a'cirese jıllıqtı ko'p talap etiwshi tarmaqlardı rawajlandırıwg'a qolaylıqlar tuwdıradı.

Rayon sha'rayatında diyxanshılıqtın o'zine ta'n o'zgesheliklerinen biri respublikamızdın qubla rayonlarına salıstırg'anda ba'ha'rdin' kesh keliwi, gu'zgi ayazdın erte tu'siwi, sonın menen birge topıraqtın quramında shirindi mug'darının az bolıwı ha'm ku'shli, orta shorlang'an jerlerdin ko'p bolıwı bolıp tabıladı. Onın u'stine ayırım jılları suw resurslarının jetispewshiligi ha'm ta'biyat qıyınshılıqları diyxanshılıqtan alinatug'm zu'ra'atlılıktı a'dewir kemeytedi. Rayonnın diyxanshılıg'ında jetekshi taraw paxtashılıq, da'nli eginler jetistiriw sonın menen birge ovosh-palız, ot-jemlik eginler bolıp tabıladı.

10-keste

Qarao'zek rayonu boyınsha awıl-xojalıg'ı tarawları o'nimlerin jetistiriw ko'rsetkishleri

№	Diyxanshılıq o'nimleri	O'lshew birligi	2011	2015	2011 j. g'a salıstırg'anda
1	Da'nli eginler	t	10388	14670	141,2
2	Paxta	t	6389	7042	110,2
3	Kartoshka	t	686	1112	162,1
4	Baxsha	t	2300	2305	100,2
5	Palız	t	2616	4591	175,5
6	Taza miywe	t	446	612	137,2
7	Ju'zim	t	41	90	2,2 esege
8	Go'sh (tiriligi) t	t	3411	4032	118,2
9	Su't (t)	t	5242	5134	97,9
10	Ma'yek (mın' dana)	mın' dana	1422	7705	5,4 esege
11	Ju'n (t)	tsentner	68	100	147,1

Qarao'zek rayonu sotsial-ekonomikalıq pasportı, 01.01.2016

Rayonnın diyxanshılıq strukturasında da'stu'riy tu'rde paxta tiykarg'ı orn tutqan bolsa, ha'zirgi waqıtqa kelip onın u'lesi ulıwma egislik maydannın 30%-in quraydı.

Rayon diyxanshılıg`ında jetekshi orındı da`nli eginler jetistiriw tutadı. Respublikamız g`a`rezsizlikten keyin da`nli eginler jetistiriwge itibar ku`sheytilip, onnı u`lesi jıldan-jılg`a artıp barmaqta. Rayonda ele egislik jerlerdin` maydanın arttırıw g`a mu`mkinshilikler bar. Bunın` ushin suw resurslarınan effektiv paydalanıwımız kerek.

Rayon boyınsha awıl-xojalıq o`nimlerin jetistiriw boyınsha mag`lıwmat 10-kestede berilgen. Keste mag`lıwmatlarınan rayondag`ı diyxanshılıq ha`m sharwashılıq tarawlarınan` rawajlanıwın analizlegenimizde tiykarg`ı diyxanshılıq o`nimleri 2015 jılı 2011 jılg`a salıstır g`anda da`nli eginler 141,2%-ke, paxta 110,2%-ke o`sken bolsa, basqa diyxanshılıq, baxsha ha`m palız o`nimleri ko`lemi derlik o`zgermegen. Go`sh ha`m ju`n jetistiriw ko`lemide biraz o`sken. Biraq su`t jetistiriw biraz kemeygen, al ma`yek jetistiriw 7 eseden ko`birekke o`sken. Biraq ha`zirgi diyxanshılıq o`nimleri suwsızlıqtın` aldın g`ı jıllardag`ı ko`rsetkishlerge ele jete almay atır. Bunın` baslı sebebi egilmey qalg`an egislik jerlerdin` diyxanshılıq aylanısınan shıg`ıp qalg`anlıg`ı, jerlerdin` ku`shli shorlanıwı, suw resurslarınan` diyxanshılıqqa kerekli periodta u`ziliske tu`siriwi, suwlardın` meniralizatsiya da`rejesinin` joqarılıg`ı kanallardın` suw o`tkiziw mu`mkinshiliginin` to`menligi, texnikalardın` jetispewshiligi h.t.b. sebeplerge baylanıslı bolıp otr. Rayonda ma`mleketke go`sh, su`t, ma`yek, ju`n tapsırıw ko`rsetkishleri de son g`ı 3 jilda birqansha artqanlıg`ın ko`remiz.

3.4.1. Paxtashılıq tarawı

Rayonnın` en` baslı qa`niygelesken tarawlarınan` biri paxtashılıq esaplanadı. Paxta rayonnın` ha`zirgi suwg`arılatus`ın jer maydanlarınan` 30%-in iyeleydi. Rayonnın` awıl-xojalıg`ın bunnan bılayda rawajlandırıwda islengen bir qansha ila`jlardın` na`tiyjesinde, hawa rayınan` qolaysızlıg`ınan payda bolıp atır g`an qıyınshılıqlar g`a qaramastan paxtashılıqtı rawajlandırıw u`lken a`hmiyetke iye bolıp qalmaqta. Sebebi paxtashılıq basqa diyxanshılıq tu`rlerine qarag`anda ko`p daramatlı taraw esaplanadı ha`m respublikamızdı sol siyaqlı rayonnın` da qa`niygelesken tarawı esaplanadı.

Paxtanın zu`ra`tligin arttırıwda mexanizatsiyanın, ximizatsiyanın ha`m melioratsiyanın rolin ku`sheytiw belgili da`rejede o`nimnin ko`leminin artıwına o`z ta`sirin tiygizbekte. Biraq bul paxtashılıqta ele de bolsa jeterli emes.

Rayonda paxtashılıqtın rawajlanıwındag`ı ayırım qıyınshılıqlar Aral dag`darısına baylanıslı egislik jerlerdin meliorativlik jag`dayının to`menlewine, xojalıqlar arasında ekonomikalıq qatnasıqlarg`a baylanıslı bolmaqta. Bul ulıwma rayonda paxtashılıq tarawlarınin na`tiyjeliliginin pa`seyiwine ha`m jıllıq o`nimnin azayıwına alıp kelmekte. Sonlıqtan awıl-xojalıg`ı o`n`dirisin agrar sanaatlıq usılına o`tkeriw, onın materiallıq-texnikalıq bazasın bekkemlew u`lken a`hmiyetke iye.

Atap aytqanda mineral to`ginlerdi jıldan-jılg`a ko`beytiw, o`ndiristi texnika menen ta`miyinlewdi jaqsılaw, iri suw xojalıg`ı jumısların iske asırıw arqalı kollektor-drenaj tarawların ken`eytiw jerdin meliorativ jag`dayın jaqsılawg`a ayırıqsha itibar beriw kerek. Awıl-xojalıg`ında islewshi jumısshılardı xoshametlew ha`m basqa da ila`jlar a`melge asırg`an jag`dayda g`ana paxtashılıqtan mol zu`ra`t alınadı.

Qarao`zek rayonı respublikamızdag`ı paxtashılıqqa qa`niygelesken rayonlar qatarına kiredi. Biraq paxtadan aling`an o`nim zu`ra`tliliktin artıwınan emes, al egislik maydanların artıwınan bolıp otr. Yag`nıy ekstensiv jol menen rawajlanbaqta.

11-keste

Qarao`zek rayonı boyınsha paxtashılıqtın rawajlanıw dinamikası

№	Jıllar	Egislik maydanı (ga)	Ulıwma o`nim (t.)	Zu`ra`tlilik (ts.)
1	2006	4211,4	7370	17,5
2	2007	3998,8	6918	17,3
3	2008	4530,8	5301	11,7
4	2009	3316,9	5307	16,0
5	2010	3818,9	7256	19,0
6	2011	3362,6	6389	19,0
7	2012	4035,5	7506	18,6
8	2015	3630,0	7042	19,4

Qarao`zek rayonı sotsial-ekonomikalıq pasporti, 01.01.2016

Joqarıdagı 11-keste maglıwmatların analizlegenimizde rayonda paxtashılıqtın zu`ra`atlıgı 2015 jılğa kelip 2006 jılğa salıstırğanda 17,5 ts\ga dan 19,4 ts\ga g`a o`sken. Aradagı jıllarda egislik maydan k`olemide, onn` o`nimide ha`m onnan alıng`an zu`ra`atlıkte az bolg`an. Rayonda paxtashılıqtın kemeyiwine tiykarg`ı sebeplerden Aral ten`izi suwının` kemeyiwi na`tiyjesinde ten`izden k`oterilgen duzlı shan`lardın` esabıman topıraqtın` shorlanıwına alıp keldi. Aral ten`izi qurıwı na`tiyjesinde klimat sharayatının` o`zgeriwine, suw resurslarının` azayıwı ha`m t.b. sebepler ku`shli ta`sir etti.

Rayon paxtashılıg`ının` o`siw dinamikası 1991-jıllarg`a salıstırğanda ayırım jıllar ishinde egislik maydanları, zu`ra`atlılık keskin kemeygenligin k`oremiz. Mısalı, 1991-jılı egislik maydan 10565 gektardı qurasa keyingi 20 jıldın` ishinde paxtanın` egislik maydanları eki eseden k`birek qısqarg`anlıg`ın k`oremiz. Al 2001-2002 jılları 1991-jılga salıstırğanda paxtanın` ulıwma egislik maydanları 16-18,2%-i tutqan. Usı k`rsetilgen jıllar ishinde zu`ra`atlılıkte bir qansha to`menlegen, yag`nıy 1991-jılı ha`r gektardan 16,7 ts. tutqan bolsa, 2000-jılı 6,6 ts., 2001-jılı 6,6 ts., 2002-jılı 3,8 ts., al 2004-jılı ortasha rayon boyınsha ha`r gektardan 20,0 tsentnerden o`nim aldı. Suwsızlıqtan keyingi jılları paxtadan alıngan o`nim ham jıldan-jılğa artpaqta.

Rayon boyınsha o`tken 2015-awıl-xojalıq jılında 3630,0 gektarg`a paxta egilip, usınnan 7042 tonna o`nim alındı. Zu`ra`atlılık 19,4 tsentnerdi quradı. Keyingi jılları rayon paxtadan ma`mleketlik jobanın` orınlanıwı qıyınğ`a tuspekte. Rayonda diyxansılıg`ında mu`lktin` formaların` o`zgeriwi, egislik jerlerdin` fermer xojalıqlarına bo`lip beriliwi, jerge bolgan itibardı ku`sheytpekte.

Ulıwma alg`anda Qarao`zek rayonu fermer xojalıqlarında paxtashılıqtı rawajlandırıw ushın imkaniyatlar jetkilikli. Salıstırmalı qolay sharayat klimat, topıraq, qaniygeli kadrlar jetkilikli esaplanadı.

Degen menen elede rayonda paxtashılıq tarawında agrotexnik talaplarg`a itibar berilse, agrotexnik talaplar tiykarında alıp barılsa, fermer xojalıqlarının` materiallıq, materiallıq-texnikalıq bazası jaqsılansa, almaslap egiw jolga qoyılsa, ele de rayonnın` qıyın

ekologiyalıq sharayatında paxtashılıqtan ulıwma awıl-xojalıg`ınan joqarı o`nim alıw imkaniyatına iye.

3.4.2. G`a`lleshilik tarawı

Qarao`zek rayonu respublikamızdag`ı g`a`lleshilikke, sonın` ishinde salıgershilikke qa`nigelesken rayonlar qatarına kiredi. Degen menen keyingi jillardag`ı ekologiyalıq jag`daydın` keskinelesiwi, a`sirese suw resursların` jetispewshiligi na`tiyjesinde derlik 2000-jillardan keyin rayonnıń` salıgershilikke qa`niygelesken xojalıqlarında ma`mleket ta`repinen buyırtpa tiykarında salı egisi ju`da` to`menlep ketti. Tek ayırım xojalıqlar ha`m fermerler ishki mu`mkinshiliklerinen kelip shıg`ıp salı etpekte.

Ha`zirgi waqıtta rayon g`a`lleshiliginde biyday jetistiriw u`lken a`hmiyetke iye. Biyday en` a`hmiyetli azıq-awqatlıq egin bolıp, adamlar ta`repinen ko`p paydalanıladı ha`m toqshılıqtın` girewi esaplanıladı. Ha`mme da`nli eginlerdin` girewli, ornı bar, biraq basqa da`nli eginler biydaydın` ornın basa almaydı. Sebebi biydaydın` quramında beloktn` salıstırma salmag`ı joqarı. Biyday da`nli eginler arasında en` ko`p egiletug`ın egin bolıp, gu`zlik ha`m jazlıq bolıp bo`linedi.

12 -keste

Qarao`zek rayonu boyınsha da`nli eginlerdin` dinamikası

Jillar	Egislik maydan ga	Zu`ra`a`tilik ts\ga	Ulıwma o`nim t\ga
2008	5729	29	15432
2009	2651	22,6	13831
2010	10267	17,8	18146
2011	5903	17,7	10403
2012	10605	14,8	13608
2016	8382	17,5	14670

Qarao`zek rayonu sotsial-ekonomikalıq pasportı, 01.01.2016

Respublikamızdag`ı siyaqlı rayonda da tiykarınan gu`zlik biyday egilip, klimat sharayatlarına qaray sentyabr, oktyabr aylarında egiledi. Sebebi ol gu`z ayların` o`zinde-

aq jerge tamir urup, ba`ha`rde birden rawajlanıwına imkaniyat tuwdıradı. Respublikamız g`a`rezsizlikke erisken jıllardan baslap xalıqtı da`n menen ta`miyinlew maqsetinde biyday egiwge ayrıqsha itibar berilip, egislik jerler strukturasında biydaydın` ornı arta basladı. To`mendegi kestedegı Qarao`zek rayonı xojalıqlarında da`nli eginlerdin` dinamikası berilgen.

Bıraq egilgen jerler tiyisli da`rejede jaqsı jerler bolmag`anlıqtan, onnı` u`stine tiyisli agrotexnikalıq qa`deler o`z waqtında asırılmawı na`tiyjesinde ha`r gekardan aling`an hasil g`a`rezsizliktin` da`slepki jılları bar jog`ı 8-10 tsentnerden, mısalı, 1994-jılı 7,7 ts., 1997-jılı 9,2 tsentnerden ha`r gekardan o`nim alg`an bolsa, suwsızlıq baslang`an 2000-jılı 19,8 tsentnerden o`nim jetistirgen. Keyingi awıl-xojalıq jıllarında zu`ra`a`tlilik egislik maydanda artqanlıg`ın ko`remiz. 2008-jılı zu`ra`a`tlilik ortasha rayon boyınsha 29 ts. kurag`an bolsa 2009-jılı bul ko`rsetkish 22,6 ts, al 2015 jilg`a kelip 17,5 ts ge tu`sip qaldı. Degen menen biydaydan alınıp atırg`an zu`ra`a`tlilik basqa wa`layatlarg`a salıstırg`anda anag`urlım to`men. Andijan, Ferg`ana wa`layatlarında 60-65 ts. o`nim almaqta. Bul sortlar bizin` sharayatta egilse, hasıldarlıg`ı joqarıda ko`rsetilgennen artpaydı.

Shımbay ilim izertlew instituti alımları ta`repinen biydaydın` «Qaraqalpaq-15», T-4151, TS-80 sortları rayon sharayatına maslaspaqta. Aldag`ı uaqıtta jaqsı na`tiyje alıw mu`mkinshilikleri bar. Ayırım fermerler o`tken jılı agrotexnikalıq qa`delerge say jumıs alıp barıp 35-40 ts. o`nim almaqta. Usının` o`zinen ko`rinip turıptı rayonnın` qıyın ekologiyalıq sharayatında da g`a`lleshilikten joqarı zu`ra`a`t alıw mu`mkinshiligine iye.

3.5 Sharwashılıq tarmaqlarının` jaylasıwı ha`m rawajlanıwı

Rayon awıl-xojalıg`ında sharwashılıq diyxansılıqtan son`g`ı ekinshi taraw esaplanadı. Bul taraw azıq-awqat, jen`il sanaat tarawlarının` tiykarg`ı shiyki zat penen ta`miyinleydi. Rayonnın` sharwashılıq tarawı tiykarınan ta`biyiy jaylawları ha`m suwg`arıp egiletug`ın ot-jemlik eginlerge tiykarlanıp rawajlanbaqta. Sharwashılıq tarawları ulıwma awıl-xojalıg`ı o`nimlerinin` ¼ bo`limin jetkerip beredi. Rayon sharwashılıg`ının`

qaniygelesken tarawı qara mal sharwashılıgı esaplanadı. Rayonda tiykarınan sharwashılıqqa qaniygelesken xojalıqlar bolıp, respublikalıq a`hmiyetke iye qara mallardı semirtip bag`ıwshı, respublikamız paytaxt xalqın go`sh penen ta`miyinlewshi sharwashılıq kompleksi bolg`an. Degen menen keyingi jılları rayonda awıl-xojalıgına bolg`an itibardıń, yag`nıy qarjı menen ta`miyinlewdin` azayıwı, ot-jem bazasınin` to`menlewi rayondagı qıyın ekologiyalıq sharayat mallardın` bas sanınin` ko`plep satılıwı na`tiyjesinde biz joqarıda so`z etken u`lken kompleksler derlik a`hmiyetin jog`alttı. To`mendegi kestedey rayon xojalıqları boyınsha sharwashılıq mallarınin` bas sanı ko`rsetilgen. Kestede rayondagı barlıq tu`rdegi awıl-xojalıq ka`rxanaları, fermer, u`y-xojalıqlarındagı sharwashılıq mallarınin` dinamikası keltirilgen.

13 -keste

Qarao`zek rayonı boyınsha mal sharwashılıgı tarawlarınin` rawajlanıw dinamikası

Sharwashılıq tarawları	2008	2010	2015	2008-jılg`a salıstırg`anda
Sharwa malları	23519	24851	32080	136,4
Sonnan: sıyırlar	8341	9025	9709	116,4
Qoy eshkiler	61278	69459	73582	120,1
Atlar	1154	1230	1444	125,1

Qarao`zek rayonı sotsial-ekonomikalıq pasportı, 01.01.2016

Joqarıdagı kestedey rayondagı barlıq tu`rdegi sharwa mallarınin` dinamikasını analiz qılğ`anımızda, ulıwma rayon boyınsha mallardın` bas sanı 2008-2015-jıllar aralıgında ulıwma iri shaxlı mallar da, mayda mallardın` da bas sanı artqanın ko`remiz. Mısalı, 2015-jılı 2008-jılg`a salıstırg`anda sharwa malları o`simi 136,4%, sonnan sıyırlar 116,4%, qoy-eshkiler 120,1% ha`m atlar 125,1%-ti quradı.

Degen menen bul ko`rsetkishler tarawlar boyınsha ha`r qıylı. Ulıwma sharwa mallarınin` 1%-i awıl-xojalıq ka`rxanalarında, 7%-i fermer xojalıqlarında, al qalg`an 92% jaqmı jeke xojalıqlardagı iri shaxlı ha`m mayda mallar esaplanadı.

Sharwashılıq tarawlarının rawajlanıwı tarawlar boyınsha ha`r qıylı. Mısalı, kestedekö`rsetilgenindey rayonda jeke xojalıqlarda barlıq tu`rleri iri shaxlı mallar, qoy-eshki, atlardıń bas sanı izbe-iz artpaqta. Al fermer xojalıqlarında iri shaxlı mallardıń tez pa`t penen kö`beyiwi sezilmekte.

14 -keste

Qarao`zek rayonı sharwashılıg`ında sharwashılıq o`nimlerin o`ndiriw dinamikası

№	Sharwashılıq o`nimleri	2011	2015	2011-jilg`a salıstırg`anda
1	Barlıq xojalıqlarda go`sh (tiriley t.)	3411	4574	134,1
	Su`t (tonna)	5242	9119	173,9
	Ma`yek (mın` dana)	1422	7705	5,4 ese
	Ju`n (tonna)	67,7	80	118,2
2	Awıl-xojalıg`ı ka`rxanalarında			
	Go`sh (tiriley t.)	129	10	-0,1
	Su`t (tonna)	40	42	105,0
	Ma`yek (mın` dana)	2	180	90 ese
	Ju`n (tonna)	19	19	100,0
3	Xojalıqlarda			
	Go`sh (tiriley t.)	3280	4560	139,0
	Su`t (tonna)	5195	9026	173,7
	Ma`yek (mın` dana)	1420	7420	5,2 ese
	Ju`n (tonna)	48	60	125,0
4	Fermer xojalıqlarında			
	Go`sh (tiriley t.)	2	4	200
	Su`t (tonna)	7	51	7,3 ese
	Ma`yek (mın` dana)	0	105	-
	Ju`n (tonna)	0,7	1	142,8

Qarao`zek rayonı sotsial-ekonomikalıq pasportı, 01.01.2016

Rayon sharwashılıg`ında mallardıń bas sanı menen bir qatarda sharwashılıq o`nimlerin jetistiriw ha`m ma`mleketke satıw u`lken orın tutadı. Sharwashılıq o`nimleri

xalıq da`stu`rxanında bolıw menen birge, rayondag`ı sanaat ka`rxanaların shiyki zat penen ta`miyinlep turadı. Mısalı, azıq-awqat sanaatın go`sh-su`t, jen`il sanaattı teri-ju`n menen ta`miyinleydi. Rayonda qımbat bahalı an`terileri ma`mleketke tapsırılmaydı. Tiykarınan mal terisi ma`mleketke tapsırılardı. To`mendegi kestedey rayonnıń sharwashılıq tarawlarında o`ndirilgen o`nim tu`rlerinin` o`siw dinamikası keltirilgen.

Qarao`zek rayonu boyınsha sharwashılıq malları menen birge sharwashılıq o`nimlerin jetistiriw de u`lken ornı tutadı.

Keste mag`lıwmatların analizlegenimizde rayon boyınsha sharwashılıq o`nimlerinen tiykarınan go`sh (tiriley salmaqta) su`t, ma`yek, ju`n o`nimleri tapsırılardı. Rayon boyınsha barlıq xojalıq subektlerinde ma`mleketke sharwa o`nimlerin tapsırıw jobası ornlang`an. Mısalı, rayon boyınsha 2015-jılı 2011-jılǵa salıstırganda go`sh jetistiriw 134,1%-ke o`sken. Usı da`wir ishinde su`t jetistiriw, ma`yek, ju`n jetistiriw ko`rsetkishleri de bir qansha artqanlıǵın ko`remiz.

Degen menen rayonda sharwashılıq o`nimlerinin` dinamikası artqan bir da`wirde awıl-xojalıǵı ka`rxanalarının` roli to`menlegenin ko`remiz. Sharwashılıqqa qa`niygelesken xojalıqlardıń a`hmiyeti derlik ulıwma sharwashılıq o`nimlerin jetistiriwde joq ekeni keste mag`lıwmatnan ko`rinedi. Sharwashılıq o`nimlerin jetistiriwde fermer xojalıqlarınń tutqan ornı az. Usınń o`zinen ko`rinip turg`anınday sharwashılıq o`nimlerin jetistiriwde ma`mleketlik xojalıqlardıń, a`sirese qa`niygelesken sharwashılıq xojalıqlarınń roli to`men ekenligi, 90% tiykarg`ı sharwashılıq o`nimlerin u`y xojalıqları jetkerip bermekte. Olardıń u`lesi jıldan-jılǵa artpaqta. Bul o`z gezeginde xalıqtın` materiallıq jag`dayınń jaqsılanıwınan derek beredi.

2009-shı «Awıldı rawajlandırıw» jılında awıl-xojalıǵında sharwashılıqtı bunnan bılayda rawajlandırıw maqsetinde bankler ta`repinen an`satlastırılǵan kreditler beriw haqqındag`ı qararı respublikamızda, sonın` ishinde men u`yrenip atırg`an Qarao`zek rayonında da sharwashılıq tarawınń rawajlanıwına jol ashadı dep oylayman.

Ulıwma alg`anda rayon awıl-xojalıg`ındag`ı sıyaqlı sharwashılıq tarawında da sheshiliwi tiyis ma`seleler ko`p, olardan sharwashılıq ushin bekkem ot-jem bazasınıń to`menligi, sebebi 2000-2001-jıllardag`ı suwsızlıq jerlerdin` shorlanıwı, mineral to`ginlerdin` jetispewshiligi ta`biyiy jaylawlardın` zu`ra`atliginin` to`menligi awıl-xojalıg`ı ka`rxanalarındag`ı mallardın` bas sanının` ha`m sharwashılıq o`nimlerinin` kemeyiwine alıp keldi.

Juwmaqlap aytqanda rayonda sharwashılıq tarawın rawajlandırıw ushin ot-jem bazasın qa`liplestiriw, sharwashılıqtı qa`nigeli kadrlar menen ta`miyinlew, sharwashılıqta na`sil sıyırlardı ko`beytiw, zooveterinariya jumısların durıs jolg`a qoyıw, sharwashılıq o`nimlerin qayta islewshi agrosanaat tarmaqların intensiv rawajlandırıw arqalı sharwashılıq tarawların` rentabellik da`rejesin arttırıw mu`mkinshiligi jaratıladı.

JUWMAQLAW

Qarao`zek rayonu respublikamızdın` awıl-xojalıg`ına qaniygelesken rayonlar qatarına kirip, ekonomikalıq reformalardı basqıshpa-basqısh a`melge asırmaqta. Bazar ekonomikasına o`tiw da`wirinde ha`r bir rayonnın` ekonomikalıq rawajlanıw bag`darların boljaw ha`m analizlew a`hmiyetli ma`sele esaplanadı. Sebebi ha`r bir rayonnın`, sonın` ishinde men izertlep atırg`an rayonnın` da qıyın ekologiyalıq sha`rayatta awıl-xojalıg`ı tarawlarınnıń jaylasıwı ha`m rawajlanıw bag`darların boljaw quramalı ma`selelerdi ha`m wazıypalardı sheshiwdi alg`a qoyadı. Son`g`ı jılları rayonnın` sanaat tarmaqların rawajlandırıwda, a`sirese onın` tiykarg`ı shiyki zatın jetkerip beriwshi awıl-xojalıg`ı tarawların jaylastırıw ha`m rawajlandırıwda belgili da`rejede qıyınshılıqlar ha`m kemshilikler orın almaqta. Bul awıl-xojalıg`ınan alınatug`ın o`nimlerdin` azayıp ketiwine baslı sebep bolmaqta.

Rayonnın` tabiiy sharayatın uyreniw maqsetinde klimatındag`ı o`zgerisler ko`rip shıg`ıldı ha`m analizlendi. Bunın ushın Qarao`zek rayonına qon`silas Shımbay meteostantsiyası mag`lıwmatları menen bir qatarda qon`silas meteostantsiyalardıń mag`lıwmatı salıstırıw maqsetinde paydalanıldı. Rayonnın` agroklimatlıq resusları aymaqta erte piser paxta, salı, biyday, miywe, ovosh-palız eginlerin egip, joqarı o`nim alıw imkaniyatın beredi.

Rayonda paxtashılıqtı rawajlandırıw ushın onın` usı aymaq ushın en` optimal sortların tan`lap alıwdı ha`m agrotexnikalıq qa`delerdi tolıq a`melge asırıwdı ta`miyinlew lazım. Bunın` ushın rayonda ken` mu`mkinlikler bar.

Keyingi jılları Aral mashqalasınnıń payda bolıwı respublikamızdın`, a`sirese biz izertlep atırg`an arqa rayonlardın` ta`biyiy sha`rayatına belgili mug`darda o`zinin` unamsız ta`sirin tiygizbekte. Atap aytqanda, Aral mashqalası rayonnın` sotsial-ekonomikalıq rawajlanıwına, a`sirese awıl- xojalıg`ı tarawlarınnıń rawajlanıwına da o`z ta`sirin tiygizdi. Awıl-xojalıg`ı o`nimlerinin` azayıwı rayonnın` tiykarg`ı sanaat tarawı da`n o`nimleri, paxta

talshıg`ın jetistiriwge ta`sirin tiygizgen. Sonın` menen birge rayonnıń` awıl-xojalıg`ında jerlerdin` shorlanıw da`rejesinin` keskin artıwı, topıraq o`nimdarlıg`ının` to`menlewi, jaylaw maydanlarınń` qısqarıwına, sonımenen birge klimat sha`rayatının` o`zgeriwi na`tiyjesinde shan`g`ıtlı-dawıllardıń` ko`beyiwi, ba`ha`rdin` salqın keliwi, jaz aylarının` ha`dden tis qurg`aq bolıwı ha`m t.b. jag`daylar awıl-xojalıg`ının` , a`sirese diyxanshılıq tarawlarınń` rawajlanıwına unamsız ta`sirin tiygizbekte.

Son`g`ı jılları suw resurslarınń` jetispewshiligi diyxanshılıq strukturasını qayta qarap shıg`ıwdı talap etti, yag`nıy diyxanshılıqta suwdı az talap etetug`ın eginlerdi egiw, sharwashılıq tarmaqların rawajlandırıw a`hmiyetli wazıypa esaplanbaqta.

Rayon xojalıqlarının` materiallıq-texnikalıq bazası to`men bolg`anlıqtan, awıl-xojalıg`ı eginlerin egiwde, olarg`a agrotexnikalıq qa`delerge say islew beriwde ha`m jıynap alıwda texnikalardıń`, awısıq bo`leklerdin`, janar maylardıń` jetispewshiligi seziledi. Bul awıl-xojalıq eginlerinin` zu`ra`a`tliliginin` sapasınıń` to`menlewine ta`sir jasaydı.

Rayonda awıl-xojalıg`ı tarawların rawajlandırıwda qa`niygeli kadrlar u`lken orın tutadı. Baslı wazıypa kadrlardı tayarlaw ha`m ornına qoyıw, isshen` kadrlardı tan`law bolıp tabıladı. Rayonda sharwashılıq tarmag`ı da to`men rawajlanbaqta sharwa mallarının` bas sanı, ma`mleketke go`sh-su`t tapsırıwda keyingi jılları artpag`an.

Usılardan kelip shıqqan halda rayon miynetkeshleri aldına joqarıdag`ı mashqala ha`m kemshiliklerdi sheshiw ushin to`mendegi pikir ha`m usınıslar beriledi:

- Rayonnıń` tiykarg`ı sanaat tarawların jan`a texnologiyalıq u`skeneler menen ta`miyinlew, jan`a jumıs orınların sho`lkemlestiriw;
- Rayonnıń` awıl-xojalıg`ında egislik jerlerdin` strukturasını qayta qarap shıg`ıw, rayon xalqının` mol ta`jiriye ha`m mu`mkinshiliklerin itibarg`a alıp, paxta, salı, ovosh, palız, ot-jemlik eginler strukturasını islep shıg`ıw;
- Klimat ha`m jer sha`rayatına iykemlesken paxtanıń` erte piser sortların egiwdi ken`eytiw;
- Awıl-xojalıg`ının` materiallıq-texnikalıq bazasını bekkemlewge ken` itibar qaratıw;

- Fermer xojalıqların qollap-quwatlaw, olardı jan`a texnika-texnologiyalar menen ta`miyinlew, jen`illetilgen kreditler ha`m lizinler beriwdi jolg`a qoyıw;
- Topıraqtın` o`nimdarlıg`ın arttırıwda jergilikli ha`m mineral to`ginlerden ken`paydalanıw, diyxansılıqta almaslap egiwdi ilimiy tiykarda alıp barıw;
- Jerlerdin` meliorativ jag`dayın jaqsılawda kollektor-drenaj tarmaqlarınan na`tiyjeli paydalanıwdı jolg`a qoyıw;
- Xalıqtın` mal sharwashılıg`ı o`nimlerine bolg`an talabın qanaatlandırırw maqsetinde almaslap egiwdi jolg`a qoyıw arqalı ot-jemlik eginlerdin` maydanın ken`eytiwge erisiw. Mal sharwashılıg`ının` ot-jemlik bazasın bekkemlew;

Bul ko`rsetilgen pikir ha`m usınıslar rayon xalqı aldında turg`an jaqın waqıtta sheshiliwi tiyis bolg`an baslı ma`seleler bolıp esaplanadı. Bul ma`seleler sheshiliwi rayonnın` sotsial-ekonomikalıq jaqtan rawajlanıwın ta`miyinleydi.

O`mir qa`wipsizligi

O`zbekstan Respublikası Joqarı ha`m orta amawlı bilim minisitrliqi, puqaralıq qorg`anıwdın` baslıg`ı A.Parpiewtin` 28.10.2008 j. №318-sanlı buyrıg`ı ha`m universitet İlimiy Ken`esi (12.11.2008 j, №2 is qag`azı) qararı tiykarında tayarlang`an universitet rektoratı buyrıg`ına (13.11.2008 j. №120 D/1, §4) tiykarlanıp «O`mir qa`wipsizligi» pa`nin barlıq ta`lim bag`darları boyınsha talabalarg`a oqıw protsessinde u`yretiw ushın, magistr dissertatsiyasın ha`m bakalavr qa`nigelik pitkeriw jumısın orınlawda pa`nnin` huqıqıy tiykarları kirgizildi.

“Ja`miyette puxaralardıń huqıqları ha`m erkinliklerin qorg`aw ta`miyinlengende ol haqıyqıy, huqıqıy puxaralıq ja`miyet boladı. Ha`r bir adam o`z huqıqların anıq biliwi olardan paydalana alıwı, o`z huqıqı ha`m erkinliklerin qorg`ay alıwı lazım. Bunun` ushın da`slep ma`mleketimiz xalqının` huqıqıy ma`deniyatın asırıw za`ru`r” (İ. Karimov. O`zbekstan XXI a`sirge umtilmaqta, 31–bet).

XX a`sirdin` 60–jıllarınan baslap is ju`rgizip kelgen puxaralıq qorg`anıw sistemasının` tiykarg`ı wazıypası tınıshlıq da`wirinde ha`m urıs jag`dayında ma`mleket xalqın jalpı qırğın quralları ha`m basqa xu`jim qurallarınan qorg`aw, urıs jag`dayında xalıq xojalıg`ı obektlerinin` turaqlı islewin ta`miyinlew ha`mde apatshılıq oshaqlarında qutqarıw ha`m tiklew jumısların o`z waqtında na`tiyjeli a`melge asırıwdan ibarat edi.

Biraq xalıq o`mirine tek jalpı qırğın quralları emes, ba`lkim basqa qa`wip – qa`terlerde qa`wip salmaqta, olardı na`zerden shette qaldırıw hasla mu`mkin emes. Bular ta`biyy, texnogen ha`m ekologiyalıq qa`siyetli ayırıqsha jag`daylar bolıp tabıladı.

90–jıllarg`a kelip yadro urısı qa`wipi kemeyip, biologiyalıq qurallardan paydalanıw sheklep qoyıldı, jan`a – zamanago`y qural tu`rleri oylap tabıldı, olar adamlar ushın qa`wipli bolmay, ba`lki ekonomikalıq obektlerdi isten shıg`arıwg`a qaratılğ`an edi. Bulardıń barlıg`ı puqaralıq qorg`anıw sisteması orında jan`a bir sistema du`ziliw kerekligin da`llilep berdi.

Puqaralıq qorg`anıw ornın iyelewi mu`mkin bolg`an iri ko`lemdegi ayırıqsha jag`daylarga` a`welden tayarlıqtı ta`miyinlewshi jan`a amawlı ma`mleket sisteması iyelewi, ol tınıshlıq ha`mde urıs da`wirinde xalıqtı ha`m aymaqlardı ayırıqsha jag`daylardan qorg`awı lazım edi. Bul sistema xalıqtı ayırıqsha jag`daylardan qorg`aw ha`m qutqarıw jumısların o`tkerip qoymay, basqa a`hmiyetli ilajlardı: ta`biyy apatlardan qa`wipli aymaqlar kartaların du`ziw, seysmikalıq bekkem bina ha`m imaratlardı qurıw, qısqa, orta ha`m uzaq mu`ddetli boljaw jumısların sho`lkemlestiriwi ha`m xalıq tayarlıg`ın a`melge asırıwı lazım edi.

Usı orında ja`ne bir ma`seleni aydınlastırıp alıwg`a tuwra keledi. Ayırıqsha jag`day degen ne, onnan xalıqtı ha`m aymaqlardı qorg`aw degende neni na`zerde tutıwımız kerek?

Ayriqsha jag`day – adamlar qurban bolıwı, olardıń den sawlıg`ı yaki qorshag`an ortalıqqa ziyalı tiyiwı, materiallıq shıg`ınlar keltirip shıg`ılıwı ha`mde adamlardıń turmıs sharayatınıń izden shıg`ıwına alıp keliwı mu`mkin bolg`an yaki alıp kelgen avariya, apatshılıq, qa`wıplı ta`biyg`ıy ha`diyse yaki basqa ta`biyiy apatshılıq na`tiyjesinde belgili bir aymaqta ju`zege kelgen jag`day.

Xalıqtı ha`m aymaqlardı ayriqsha jag`daylardan qorg`aw – ayriqsha jag`daylardıń aldın alıw ha`m olardı saplastırw ilajları, usılları, qurallar sisteması, ha`reketler birlesigi.

Ayriqsha jag`daylardıń aldın alıw – aldın ala o`tkerilip, ayriqsha jag`daylar ju`z beriwi qa`wıpin mu`mkinshiligi bolg`ansha kemeytiwge, bunday jag`daylar ju`z bergenti g`dirde bolsa adamlar den sawlıg`ın saqlaw, qorshag`an ta`biyiy ortalıqqa tiyetug`ın ziyalı ha`m materiallıq shıg`ınlar mug`darın kemeytiwge qaratıl g`an ilajlar kompleksi.

Ayriqsha jag`daylardı saplastırw – ayriqsha jag`daylar ju`z bergende o`tkerilip, adamlar o`miri ha`m den sawlıg`ın saqlaw, qorshag`an ta`biyiy ortalıqqa tiyetug`ın ziyalı ha`m materiallıq shıg`ınlar mug`darın kemeytiwge, sonday – aq ayriqsha jag`daylar ju`z bergenti zonalarđı shen`berge alıp, qa`wıplı faktorlar ta`sirini toqtatıw g`a qaratıl g`an avariya – qutqarıw jumısları ha`m basqa keshiktirip bolmaytug`ın basqa jumıslar kompleksi.

Xalıqtı ha`m aymaqlardı ayriqsha jag`daylardan qorg`aw tarawında qoyıl g`an en`tiy karg`ı jumıslardıń biri–da`lep Qorg`anıw ministrligi qasında puqaralıq qorg`anıw ha`m ayriqsha jag`daylar basqarmasınıń, son` usı basqarma tiykarında O`zbekstan Respublikası Prezidentiniń 1996-jil 4- marttag`ı PF–1378 Buyrıg`ı menen Ayriqsha jag`daylar ministrliginiń du`ziliwi boldı.

Ministrlik is ju`rgize baslag`annan son` xalıqtı ha`m aymaqlardı ayriqsha jag`daylardan qorg`aw tarawınıń huqıqiy tiykarını du`ziwshi bir qatar nızam ha`m qararlar qabil etildi.

O`zbekstan Respublikası nızamları:

Xalıqtı ha`m aymaqlardı ta`biyiy ha`m texnogen qa`siyetli ayriqsha jag`daylardan qorg`aw haqqında (1999-jil 20-avgust) – 5-bo`lim ha`m 27- statyadan ibarat. Nızam xalıqtı ha`m aymaqlardı ta`biyiy ha`m texnogen qa`siyetli ayriqsha jag`daylardan qorg`aw tarawında g`ı sotsial mu`na`sibetlerdi ta`rtipke saladı ha`m ayriqsha jag`daylar ju`z beriwi ha`m rawajlanıwınıń aldın alıw, ayriqsha jag`daylar keltiretug`ın shıg`ınlardı azaytıw ha`m ayriqsha jag`daylardı saplastırwdı maqset etip qoyadı.

Puxaralıq qorg`anıw haqqında (2000-jil 26-may) – 4-bo`lim ha`m 23-statyadan ibarat. Usı nızam puxaralıq qorg`anıw tarawında g`ı tiy karg`ı wazıypalardı, olardı a`melge asırıwdıń huqıqiy tiykarların, ma`mleket organlarınıń, birlespe ha`m sho`lkemlerdiń wa`killiklerin, O`zbekstan Respublikası puxaralarınıń huqıqları ha`m ma`jbu`riyatların, sonday–aq puxaralıq qorg`anıw ku`shleri ha`m qurallarını belgileydi.

Adamning` immunitet jetispewshiligi virusi menen keselleniwining` aldın alıw haqqında (1999-jil 19-avgust) – 13-statya. Nızamda AİJS keselliginin` aldın alıw tarawındag`ı ma`mleketlik ta`miyinlew, keselliktin` aldın alıw boyınsha jumıslardı qarji menen ta`miyinlew, puxaralardıń ha`m ma`jbu`riyatlarına tiyisli ma`seleler ko`rsetilgen.

Gidrotexnika inshaatlarının` qa`wipsizligi haqqında (1999-jil 20-avgust) – 15-statya. Usı nazımınń maqseti gidrotexnika inshaatların joybarlastırıw, qurıw, paydalanıwǵa tapsırıw, olardan paydalanıw, olardı rekonstruksiya qılıw, tiklew, konservatsiyalaw ha`m tamamlawda qa`wipsizlikti ta`miyinlew boyınsha iskerligin a`melge asırıwda ju`zege keletug`ın mina`sibetlerdi ta`rtipke salıw bolıp tabıladı.

Awıl xojalıq o`simliklerin ziyankesler, kesellikler ha`m jabayı ot - sho`plerden qorg`aw haqqında (2000 jil 31 avgust) – 28 statya. Usı nazımınń maqseti awıl xojalıq o`simliklerin ziyankesler, kesellikler ha`m jabayı ot - sho`plerden qorg`awdı ta`miyinlew, o`simliklerdi qorg`aw qurallarının` adam den sawlıǵına, qorshag`an ta`biyiy ortalıqqa ziyanlı ta`sirinin` aldın alıw menen baylanıslı qatnaslardı ta`rtipke salıwdan ibarat.

Radiatsiyalıq qa`wipsizlik haqqında (2000-jil 31-avgust) – 5-bo`lim ha`m 28 statyadan ibarat. Nızamınń maqseti radiatsiyalıq qa`wipsizlikti, puxaralar o`miri, den sawlıǵı ha`m mal – mu`lki, sonday – aq, qorshag`an ortalıqtı ionlastırıwshı nurlanıwdın` ziyanlı ta`sirinen qorg`awdı ta`miyinlew menen baylanıslı qatnaslardı ta`rtipke salıwdan ibarat.

Terrorizmge qarsı gu`res haqqında (2000-jil 15-dekabr) – 6-bo`lim ha`m 31-statyadan ibarat. Usı nızamınń maqseti terrorizmge qarsı gu`res tarawındag`ı qatnaslardı ta`rtipke salıwdan ibarat. Nızamınń tiykarg`ı wazıypaları shaxs, ja`miyet ha`m ma`mleketin` suverenitetin ha`m aymaqlıq pu`tinligin qorg`aw puxaralar tınıshlıǵı ha`m milliy tatıwlıqtı saqlawdan ibarat.

Qa`wipli islep shıǵ`arıw obektlerinin` sanaat qa`wipsizligi haqqında (2006-jil 28-sentyabr) – 23-statya. Nızamınń maqseti qa`wipli islep shıǵ`arıw obektlerinin` sanaat qa`wipsizligi tarawındag`ı qa`tnaslardı ta`rtipke salıwdan ibarat.

O`zbekstan Respublikası Prezidentinin` qararı:

Tasqınlar, sel ag`ımları, qar ko`shiw ha`m jer ko`shkisi ha`diyseleri menen baylanıslı ayrıqsha jag`daylardın` aldın alıw ha`m olardıń aqıbetlerin toqtatıw barısındag`ı – ilajlar haqqında (2007 jil 19 fevral, PQ – 585 – sanlı). Tasqınlar, sel ag`ımları, qar ko`shiw ha`m jer ko`shki ha`diyseleri menen baylanıslı jumıslardı o`z waqtında ha`m na`tijeli sho`lkemlestiriw, sonday – aq olardıń aqıbetlerin tezlik penen toqtatıw maqsetinde qabil etilgen.

O`zbekstan Respublikası Ministrler Kabinetinin` qararları:

O`zbekstan Respublikası Ayrıqsha jag`daylar ministrliginin` jumısın sho`lkemlestiriw ma`seleleri haqqında (1996 jil 11 aprel, 143 – sanlı). Qararg`a

«O`zbekstan Respublikası Ayrıqsha jag`daylar haqqında»g`ı Nızam qosımsha etilgen. Ayrıqsha jag`daylar ministriginin` tiykarg`ı wazıypaları, huqıqları keltirilgen.

O`zbekstan Respublikası Ayrıqsha jag`daylarda olardin` aldın alıw ha`m ha`reket etiw ma`mleketlik sisteması haqqında (1997 jil 23 dekabr, 558 - sanlı). Qarar menen O`zbekstan Respublikası Ayrıqsha jag`daylarda olardin` aldın alıw ha`m ha`reket etiw ma`mleketlik sisteması (AJMS) haqqındag`ı Nızam ha`m onin` du`zilisi tastıyqlang`an, ministrlik ha`m idaralardin` xalıq ha`m aymaqlardı ayrıqsha jag`daylardan qorg`aw boyınsha funktsiyaları keltirilgen.

O`zbekstan Respublikası xalqın ayrıqsha jag`daylardan qorg`awg`a tayarlaw ta`rtibi haqqında (1998-jil 7-oktyabr 427–sanlı). Qarar ma`mleket xalqın ha`m aymaqların ta`biyyi ha`m texnogen qa`siyetli ayrıqsha jag`daylardan qorg`aw sistemasın rawajlandırıw maqsetinde qabıl etilgen. Qararg`a qosımsha keltirilgen «Xalıqtı ayrıqsha jag`daylardan qorg`aw tarawında tayarlaw ta`rtibi haqqında»g`ı Nızam O`zbekstan Respublikası xalqın ayrıqsha jag`daylardan qorg`aw tarawında, sonday–aq ayrıqsha jag`daylarda ha`reket etiwge tayarlıqtan o`tip atırg`an xalıq toparların tayarlawdın` tiykarg`ı wazıypaların, tu`rleri ha`m usılların belgileydi.

Ta`biyyi, texnogen ha`m ekologiyalıq qa`siyetli ayrıqsha jag`daylardin` sıpatlaması haqqında (1998-jil 27-oktyabr, 455-sanlı). Qarar menen tastıyqlang`an sıpatlamag`a muwapıq ayrıqsha jag`daylar ju`zege keliw sebeplerine ko`re texnogen, ta`biyyi ha`m ekologiyalıq qa`siyetli, usı jag`daylarda zıyan kergen adamlar sanına, materiallıq zıyanlar mug`darına ha`m ko`lemlerine qarap lokal, jergilikli, respublika ha`m transshegaralı tu`rlerge bo`linedi.

G`alaba xalıqlıq ilajlardı o`tkeriw qag`ıydaların tastıyqlaw haqqında (2003-jil 13-yanvar, 15–sanlı). O`zbekstan Respublikası aymag`ında g`alaba xalıqlıq ilajlar o`tkeriliwi waqtında ja`ma`a`t qa`wipsizligin ta`miyinlew ha`m ta`rtibin qorg`aw maqsetinde qabıl etilgen.

Ayrıqsha jag`daylardı boljaw ha`m aldın alıw Ma`mleket da`stu`rin tastıyqlaw haqqında (2007-jil 3-aprel, 71–sanlı). Ayrıqsha jag`daylardin` aldın alıw ha`m aqıbetlerin saplastırıw tarawında alıp barılıp atırg`an jumıslar o`nimliligini asırıw maqsetinde qabıl etilgen.

Joqarıda ko`rsetilgen huqıqıy hu`jjetler tiykarında oqıw protsessinde talabalarg`a “O`mir qa`wipsizligi” pa`ninin` barlıq bag`darları boyınsha ken` ma`niste tu`sinikler berildi.

Paydalanilg`an a`debiyatlar dizimi

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегиси тўғрисида» ги ПФ-4947-сонли Фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда
2. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олийжаноб халқимиз билан бирга қурамыз. - Тошкент, «Ўзбекистон» НМИУ, 2017
3. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаравон демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамыз. - Тошкент, «Ўзбекистон» НМИУ, 2017
4. Karimov I.A. O`zbekiston XXI asr bwsag`asida: xavfsizlikka tah`did, barqarorlik shartlari va taraqqiёт kafolatlari. - T.: O`zbekiston, 1997. - 125 b.
5. Акрамов З.М., Рафиқов А.А. Прошлое, настоящее и будущее Аральского моря. – Т., Мехнат, 1990.
6. Баллиева Р. Этнокультурные особенности природопользования народов Приаралья (в конце XIX-начале XX века): Монография. – М.: Компания Спутник+, 2003. – 86 с.
7. Бахиев А., Ещанов Т.Б., Аметов М.Б., Хожаниязов Д., Утамбетов Б. Дәуиримиздин экологиялық машқалалары. – Нокис: Билим, 2001. – 292 б.
8. Бекбулатова Г.А., Ембергенов Н.Ж. Экономикалық география. – Нөкис, Билим, 2012
9. Воронин В.В., Шарыгин М.Д. Экономическая, социальная и политическая география. – Самара: Самарской государственной экономической университет, 2006. – 392 с.
10. Даулетова Қ. Үлкетаныў ҳәм география сабағы. Нөкис «Билим», 1993
11. Даулетова Қ., Умаров Е. Қарақалпақстанның тәбияты ҳәм хожалығы. Нөкис, «Билим», 1989 г.
12. Джалалов С.Ч. Орошаемые земледелия в условиях дефицита водных ресурсов. – Т.: “Chinoz ENK”, 2000. – 130 с.

13. Жаманкараев С. Улучшение эксплуатаций оросительных систем Республики Каракалпакстан. Нукус, «Каракалпакстан», 1993г.
14. Жолдасов А.С., Ходжаева Г.А., Умаров Е.К. Аральский экологический кризис и особенности демографического развития сельской местности Республики Каракалпакстан. – Нукус: КГУ, 2009. – 48 с.
15. Ибрагимов Ж. Подземные воды Низовьев Амударьи и их роль в народном хозяйстве. Нукус, 1964 г.
16. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохатларни чуқурлаштириш йўлида. Тошкент, «Ўзбекистон», 1995
17. Каримов И.А. Дехкончилик тараққайёти фаравонлик манбаи. Т - 1994
18. Ковальская Н.Я. Методика экономико-географических исследований. – М.: МГУ, 1963. – 233 с.
19. Қорақалпоғистон Республикасининг ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг асосий кўрсаткичлари. – Нукус, 2010. – 64 б.
20. Курбаниязов А.Б. Формирование и развитие трудового потенциала в Каракалпакии. – Нукус: Каракалпакстан, 1991. – 191 с.
21. Матмуратов Ж. Агроклиматические условия северо-западного Ўзбекистана. Нукус «Каракалпакстан», 1989 г.
22. Матмуратов Ж. Қарақалпақстанның тәбийий шараяты хәм тәбийий ресурслары. Нөкис «Билим», 1989-ж.
23. Медетуллаев Ж. Использование трудовых ресурсов в сельском хозяйстве. Нукус, 1980 г.
24. Набиев Э., Қаюмов А. Ўзбекистоннинг иқтисодий салоҳияти. “Академия” “Университет”. – Ташкент, 2000. – 87 б.
25. Назаров М.И, Тожиева З. Ижтимоий география. Ўқув қулланма. – Т.: 2003. – 92 б.
26. Рзаев К. Рыночные проблемы сельской экономики Каракалпакстана. Нукус, «Каракалпакстан» 1993 г.

27. Серикбоев М., Қурбониёзов Р., Умаров Е. Жанубий Оролбўйининг ер-сув ресурслари ва улардан оқилона фойдаланиш йўллари. – Урганч: 2002. – 66 б.
28. Солиев А. Ҳудудий мажмуаларнинг назарий асослари.-Т., 2007. -90 б.
29. Солиев А., Ахмедов Э.,Маҳаммадалиев Р.ва б. Минтақавий иқтисодиёт. - Т.,2003. -303 б.
30. Солиев А., Қаршибаева Л. Иқтисодий географиянинг назарий ва амалий масалалари. - Т., 1999. -181 б.
31. Солиев А.С., Қаршибоева Л. Иқтисодий географиянинг назарий ва амалий масалалари. – Т.: 1999. – 181 б.
32. Солиев А.С., Маҳаммадалиев Р.Й. Иқтисодий география асослари. – Т.: Узбекистан, 1996. – 120 с.
33. Соскиев А. Воспроизводство и использование трудовых ресурсов сельского хозяйства. Москва, 1978 г.